

29.500

9773

ДР. С. ТОМАШІВСЬКИЙ.

ВОЛОДИМИР

АНТОНОВИЧ.

ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.

(З нагоди ювілею).

29.500

Львів. Бібліотека
АН УРСР

У Львові, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

9(c):90(092)

1 крб

III
и 63382
24

ЛННБ України ім. В. Стефаника

01239381R

Відбитка з „Літературно-Наукового Вістника“, книжка I—III.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 64328

Українська нація не богата за все XIX столітє великим числом діячів на ниві свого національно-культурного розвитку. Причина сій сумній прояві, що величезна більшість інтелігентних сил України чужа або й ворожа національним і культурним інтересам українського народу, поясняєть ся легко минулою історичною долею нації й її теперішнім політичним становищем. Як наслідок таких обставин виходить, що ті одиниці, які знайшли достаточний запас ідейности і самопожертвовання та віддали свою працю, проти всяких перепон і невідгод, на службу нещасної народности — знайшли ся в конечности репрезентувати жите сеї народности далеко в ширших розмірах, ніж се буває у иньших, щасливійших націй.

Український діяч XIX ст. — се певного рода мініатура національного життя України, він творить одну з нечисленних складових частин того життя. Не багато — як сказано — таких людей у згаданому століттю, але мало не кождий із них носить на собі отсей характер, мало знаний у народів із сильно диференційованим національним житєм. До таких Українців у другій половині XIX ст. належить без сумніву Володимир Боніфатієвич Антонович. Переступивши недавно поріг осьмого десятка літ життя може він без крихітки зарозумілости сказати собі: мое жите й діяльність, то частина — і небезсідна — життя української нації того часу. Так може признати собі в душі шанований ювілят української науки, але на такім становищі мусить стати будущий історик України і визначити йому місце побіч таких людей, як Максимович, Костомарів, Куліш, Драгоманів й ин. Як у всіх згаданих репрезентантів національного життя України, так у В. Антоновича бачимо ріжносторонність інтересів і діяльности, рівнобіжно до двох сторін у змаганнях людської душі — індивідуального пориву й соціальної кооперації, у формі наукового досліду і громадянської акції.

З тієї причини треба говорити про двох Антоновичів на нашій ниві: Антоновича — суспільного діяча й Антоновича — ученого. Сі два напрями звязані з собою так тісно, що в однім завідні слідний другий. Певно, Антонович як учений історик дочекав ся без порівняння більшого жнив, ніж Антонович — грома-

дянин, але се не тому, щоб перший показав другого, тільки тому, що обставини (більше політичні, аніж особисті) довели до рішучої переваги ученої діяльності, хоч початки публічної діяльності могли давати причину до противних надій: що учена праця буде тільки підпорою громадянського ділання.

Як сказано, громадянська й учена діяльність В. Антоновича дуже тісно сполучені з собою, та я хочу на сьому місці розділити їх і взяти під розвагу тільки сю другу. Буду старати ся дати короткий, та по можности ясний образ ученого дорібку нашого многозаслуженого історика і показати, чим і скільки збогатив він нашу історичну науку, яке його становище в ній і яке йому місце в розвитку нашої національної культури. Розумію добре, що в виконанню сього завдання можуть показати ся деякі недостачі й хиби, а в характеристиці й оцінці багато суб'єктивності, одначе се повинно знайти деяке оправдання по часті в некорисних і невідповідних умовах при писанню сеї роботи, по часті в тім, що українська історіографія доси не має ані ніякого загального наукового огляду, ані спеціальних підготовань¹⁾. Громадянська діяльність В. Антоновича полишена тут на боці не тільки тому, аби не прибільшати розмірів статі, а ще більше тому, що сей бік життя його ще не цілком придатний для історичної оцінки і матеріал до нього в переважній частині ще закритий для людей поза невеликим гуртом ближших знайомих В. Антоновича.

I.

Житє В. Антоновича не багате великими перемінами обставин; були в ньому без сумніву тяжкі конфлікти і неодна важка боротьба, але вони мало набирали розголосу серед суспільности і без сумніву не одно звісне самому тільки йому та його найближшим. Опубліковані відомости про житє взагалі дуже скупі. Для нас, на сьому місці, важні лише ті моменти його життя, що стоять у звязи із

¹⁾ Про нашого ювілята маємо, що правда, дві авторитетні статі; розумію д. А. Єфименко, Літературныя силы провинціи (Южная Русь, т. II, стор. 297—315) і її характеристика В. А.—ча у загальній серії п. з. Выдающиеся новейшие историки (Вѣстник и Библиотека Самообразования, 1905, № 2, 51—54). Одначе перша з них написана ще 1878 р. і написана не виключно для історично-наукових цілей, а друга тільки загальна з метою більше педагогічною, хоч обі гарні й інтересні. Розуміть ся, для нашої цілі не дають нічого житєписи й характеристики В. А.—ча в галицьких шкільних підручниках.

науковою діяльністю. Тому отсе коротенька хроніка ¹⁾. В. Антонович родився 1834 р. в Махнівцях, бердичівського повіту, київської губернії, у шляхотсько-польській сім'ї. Початкову науку дістававши дома, гімназійну науку скінчив в Одесі 1850 р., опісля перейшов у київський університет. Під впливом ліберальних ідей кінця 50-их років та наслідком розуміння історичної минушини України рішився він, разом із гуртком товаришів, „повернути назад до народности, покиненої предками“, себто став Українцем. (Сей зворот польських „хлопоманів“ єсть сам у собі важною проявою в історії України XIX ст.). Студював наперед медицину (1850—1855), та довівши її до кінця записався на історично-філологічний факультет і скінчив його зі ступенем кандидата у р. 1860²⁾. По кількох літах учителювання (наперед як учитель латинського язика в київській I гімназії, опісля як учитель історії в київському кадетському корпусі) в характері урядника канцелярії генерал-губернатора був призначений до служби у Временній Комісії для разбору древнихъ актовъ, обіймив там уряд головного редактора і сповняв його до 1880 р., від 1869 як дійсний член цієї комісії. В р. 1870 здобув ступінь магістра руської історії і став платним доцентом у київському університеті; 1878 р. здобув ступінь доктора руської історії і був вибраний факультетом дійсним професором тієїж історії, а в р. 1880 вибрано його деканом історично-філологічного факультета; від р. 1890 став він висулуженим професором і зостається членом факультета в характері „заслуженого“ професора й доси.

Антоновичу дані були дві можності віддати себе на услуги науці: становище його в археограф. комісії й на університеті. І дійсно, треба признати, що він не змарнував корисних обставин, а використав їх доти, доки стало його фізичних та духових сил, вкладаючи в науковий дослід увесь свій великий талант. Від самого 1863 р., коли як урядник Временної Комісії знайшов дуже щасливу можливість користування неоціненої скарбниці історичних матеріялів Київського Центрального Архіва, починається багатостороння його на-

¹⁾ В основу взято тут житєпись В. Б. А.—ча з Біографическаго Словаря профессоровъ и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834—1884), сост. проф. В. С. Иконникова, Київ, 1884, стор. 24—27, та біографію у Хроніці Наукового Товариства ім. Шевченка, ч. I, стор. 49—50.

²⁾ Медичні студії вибрав він тільки тому, що на історично-філологічному факультеті панував тоді *numerus clausus*.

укова діяльність, що дивувала всіх інтензивністю і своєю внутрішньою вартістю. Такою самою діяльністю визначався й опісля, коли став професором університета й мав ті наукові вигоди, які дає подібне становище. Перед ним була двояка наукова ціль: збагачення української історичної науки власними дослідженнями й направлення на сю дорогу нових, молодих сил. Поминаємо на разі діяльність і значіння Антоновича, як довголітнього професора київського університета, а поспробуємо звести разом продукт його наукової діяльності поза катедру професора.

Про його постійний інтерес для науки свідчить не тільки поява раз-у-раз нових студій, але й часта діяльна участь у наукових з'їздах і конгресах, наукові екскурсії і т. ин. Так уже в р. 1871 був він делегатом київського університета на другім археологічному з'їзді; цілий майже рік 1875 обернув він на архівальні пошукування у Москві й Петербурзі, де працював у рукописнім відділі Румянцевського музею, в архіві міністерства заграничних справ та в рукописному відділі Імп. Публичної Бібліотеки. Опісля майже постійно виступав на археологічних з'їздах, то як приватний учасник, то як відпоручник університета; в р. 1880 вислано його в наукових цілях за границю, а при тій нагоді репрезентував він на міжнароднім археологічному конгресі в Ліссабоні київський університет та московське Археологічне Товариство. Заграничні наукові подорожі відбував він ще й пізнійше (1890), останній раз у Римі 1897 р. В часі заграничних екскурсій пізнав він також із галицьких архівів рукописний відділ бібл. Осесоліньських.

В признанні наукових заслуг обдаровували його різні наукові товариства членськими почесностями. Вже в р. 1873 вибрано його членом Імп. Географічного Товариства; 1874 р. став дійсним членом Археологічного Товариства в Москві, Товариства Історії і Старинностей в Одесі, Церковно-Археологічного Товариства при київській духовній академії; 1877 р. вибрано його дійсним членом Археологічного Товариства у Львові, довший час був головою Історичного Товариства Нестора літописця (перший раз 1881—1887, другий 1896—1898), котрого був членом-основателем¹⁾, опісля почесним членом (1890); в р. 1883 став почесним членом Товариства прихильників природознавства, антропології й етнографії при московськім університеті; від р. 1899 єсть він дійсним,

¹⁾ Про участь Антоновича в основанні цього Товариства див. статтю Ів. Кривецького в Літ.-Наук. Вістнику 1904 кн. 11.

а ще від р. 1890 почесним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, котрим завсідни пильно інтересував ся, особливо у моментах критичних, які воно переходило в двох останніх десятиках літ. Також єсть членом-кореспондентом петербурської Академії Наук, а крім того членом кількох иньших наукових товариств та інституцій.

Рами, серед яких обертали ся учені досліди В. Антоновича, обмежають ся майже виключно на саму тільки Україну. Та знов яке величезне се необроблене поле, що на нього вступив працювати молодий київський учений! Чи візьмемо В. Антоновича як історика суспільности, чи як археолога — побачимо, що його поява на науковій ниві дуже многозначна й богата наслідками. Не місце тут подавати докладний образ стану української історичної науки перед виступом нашого ученого, та кілька головних точок може бути деяким мірилом пізнішого й нинішнього стану. До 60-их років українська історіографія (поза староруськими часами, що включали ся в історію „руську“) була репрезентована, в науковім розумінні того слова, тільки кількома людьми, як Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Михайло Максимович, Осип Бодяньський, Микола Костомарів. Ті одинокі люди репрезентували українську науку протягом цілих $\frac{2}{3}$ століття! Та ще треба додати, що тільки три з них, Б.-Каменський, Маркевич та Костомарів були т. ск. фаховими істориками. Історія Малої Росії першого з них, видана ще 1830 р., стоїть що правда цілим небом вище від тодішніх „історій“ та літописей, хоч би тому, що основана у великій частині на архівнім матеріалі, та проте далеко їй ще до властивої наукової стійности, головню задля уживання жерел без докладного розбору та критики, не кажучи нічого про національне становище автора. Бантиш-Каменський (1788—1850) теж перший збирач історичних документів. Подібний йому з деякого боку Микола Маркевич (1804—1806), що полишив по собі курс Історії Малоросії зі збіркою документального матеріалу, може назвати ся першим національним українським істориком, та науковий дослід мало посунав він у перед. М. Максимович (1804—1873), переважно історик літератури і фіольолог, в части природник, дав був до того часу значне число дрібних статей і розвідок із поля української історії (головню княжого і козацького періодів) та передісторії, з них деякі й доси не стратили своєї наукової вартости головню задля новости матеріалу та критичних здібностей їх автора, але й багато між ними було невдатних від першого разу (апріор-

ність і необережність у висновках); та найважніше те, що були то понайбільше дрібні статі, розкидані в періодичних виданнях та мало доступні; хоч він батько української археології, то все ще його досліді не вийшли поза перші наукові проби на тому полі. Бодянський (1808—1877), головні славіст, зробив велику прислугу українській історичній науці, публікуючи в московських „Чтеніях“ цілий ряд нових жерел, хоч без їх критичного оброблення, та оригінальних студій дав дуже не багато й невеликої наукової ваги. Перший український історик, у новочаснім розумінню того слова, то Костомарів (1817—1885). Перед виступом В. Антоновича всів він уже уґрунтувати своє ім'я в науці і в 60-их роках уже мав славу найбільшого історика України, коли взяв ся до видавання многоважних Актів до історії України-Руси. Одначе праці Костомарова, хоч без сумніву всі мали на собі марку великого таланту й дивували своїм числом, розмірами, новиною предмету та прегарним епічним оповіданням, мали важні наукові хиби: недостаточну критичність у доборі та використуванню жерел, перевагу белетристичного тону, брак глибшої аналізи історичних прояв і т. ин. — хиби, що їх уже скоро доглянули сучасники.

Серед такого стану української історичної науки виступає зі своїми працями В. Б. Антонович і від разу звертає на себе увагу новим полем і новою методою досліді, новими поглядами й результатами.

II.

В. Антонович працював науково над ріжними періодами української історії, хоч не над кожним однаково. Звичайно принята схема української історії така: передісторія, княжі часи, литовсько-польсько-руський період, козацькі часи з двома галузями — польсько-українською й московсько-українською, в кінці вік відродження. Антонович трудив ся в усіх тих періодах, окрім останнього, не тільки як професор, а й як дослідник, та все таки присвятив найбільше праці і довів до найбільших здобутків у студіях над польсько-українським періодом, від якого й розпочав свою наукову діяльність. Протягом часу одначе інтереси його для минувшини поволи змінiali ся, поступаючи від пізнійших до найдавнійших часів української минувшини, наперед до середніх періодів, він у кінці цілком віддав ся дослідіам передісторичних часів,

себто історик з часом перемінив ся на археолога. І правду сказати, хоч із деякого погляду може бути жаль, що шан. учений від яких 20 літ так звужив поле своїх дослідів, то все таки треба признати, що всюди, де вложив свій запас труду і знання, умів собі здобути імя і повагу першорядного дослідника.

Хотячи дати огляд його наукових здобутків й означити їх вагу для української науки, будемо держати ся противного порядку, ніж той, що його зазначив В. Антонович своїми дослідями за час 40-літньої праці. Наперед даний буде перегляд дослідів і результатів його на полі української археології, дальше зазначимо його участь в обробленню пізнійших періодів історії української нації, а в кінці будуть можливі загальні висновки про всю наукову діяльність нашого історика.

Інтерес до археології розбудив ся у Антоновича аж згодом. Мабуть не помилимо ся, коли початок його зв'яжемо із р. 1871, коли київський університет вислав його на два тижні до Петербурга в характері депутата на II-ий російський археологічний з'їзд. З огляду, що Антонович уже на сім першій з'їзді виступив із загальним археологічним рефератом про українські кургани¹⁾, треба догадувати ся, що перші почини заінтересовання археологією розбудили ся вже перед тим. Сама участь у з'їзді притягнула його ще більше на се поле, а того доказом служить і сей факт, що вже в найближшій році (1872) обняв він у завідування нумізматичний і археологічний музей при київськім університеті. На сьому становищі мав нагоду зазнайомитись із доволі багатою (як на тодішні часи) збіркою археологічного матеріалу та завершити наукове підготовання в тім напрямі. На найближшій російській археологічній з'їзді, першій, що відбув ся на українській території, в Києві (1874) бачимо Антоновича серед учасників із рефератом про новонайдені срібні монети з іменем Володимира²⁾. Окрім того був він одним із найдіяльнійших організаторів того з'їзду, переводив розкопи і робив усякі підготовання для нього. Три роки опісля київський університет вислав Антоновича як свого делегата на IV-ий археологічний з'їзд у Казані (1877),

¹⁾ О курганахъ Юго-Западнаго края (Труды II-го археологическаго сѣзда въ С.-Петербурѣ).

²⁾ О новонайденныхъ серебряныхъ монетахъ съ именемъ Владимира (Труды III-го археол. сѣзда въ Россіи, т. II, ст. 151—7. Мова тут про скарб знайдений 1873 р. у Гвоздові з литовсько-руських часів).

де він виступив із новим більшим рефератом про печери з камяного віку над Дніпром та трьома меншими¹⁾. Як уже висше сказано, репрезентував він той сам університет та московське археологічне товариство на дев'ятих (міжнародних) археологічних з'їздах в Ліссабоні (1880) та брав участь у пізнійших російських археологічних з'їздах, передівсім тих, що відбувались на території України, звичайно як делегат університета. Ще в р. 1879 був Антонович діяльний коло підготовки V-го археологічного з'їзду у Тіфлісі, що відбув ся 1881 р.; з поручення організаційного комітету вів він розкопи на північній боці Кавказу²⁾ (російські археологічні з'їзди призначені передівсім на досліді країни, де аранжований з'їзд). На самому з'їзді реферував він про власні досліді при розкопуванні курганів у землі старинних Тиверців і Деревлян³⁾.

На VI-ім археологічному з'їзді в Одесі (1884) виступив він із дуже інтересним рефератом про скальні печери над долішнім Дністром⁴⁾. Живу участь приймав на VII-ім археологічному з'їзді в Москві (1890), де крім спеціального реферату про похоронні типи в Київщині предложив свою археологічну мапу Київської губернії — результат довголітніх студій, працю великої наукової вартості⁵⁾.

На дальших двох з'їздах, у Вильні (1893) й у Ризі (1896) бачимо знов проф. Антоновича з рефератами. На першій читав про сліди бронзової культури на Україні, про червоні скелети й крашення мерців та похоронний тип у Радимичів; на другій звернув на себе увагу двома рефератами: про пам'ятки камяного віку, знай-

¹⁾ О днѣпровскихъ пещерахъ каменнаго вѣка; О валахъ находящихся на территории древняго кievскаго княжества; О древнемъ кладбищѣ у Иорданской церкви; О похоронныхъ типахъ Юго-Зап. края. Три останні друковані тільки в скороченню (Труды IV-го археол. съезда въ Казанѣ).

²⁾ Див. його Дневникъ раскопокъ веденныхъ на Кавказѣ въ 1879 г. (Труды подготвительнаго комитета V-го археологическаго съезда); також його реферат про сю експедицію в Историчнм Товаристві Нестора в 1879 р. (Чтенія въ И. О. Н. II, ст. 114—118).

³⁾ Пор. справозданне самого Антоновича в Ист. Товаристві Нестора (1881) про наукові результати того з'їзду (Чтенія въ И. О. Н. II, ст. 156—160).

⁴⁾ О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра въ Подольской губернии (Труды VI-го археол. съезда въ Одессѣ, т. I, стор. 86—102), також окремо, Одесса 1886.

⁵⁾ Про карту мова низше; про реферат див. комунікати у IV т. Трудів того з'їзду: О типахъ погребенія въ курганахъ Киевской губернии (ст. 68—9).

дені в Києві за три останні роки та про пробу угруповання наддніпрянських городищ на основі їх контурів¹⁾.

Жива була його участь у київським (XI) археол. з'їзді 1899 р. Тут предложив свою археологічну карту Волинської губернії, кілька спеціальних рефератів про сю територію²⁾, та був помічний у веденню з'їзду.

На останніх двох з'їздах, у Харкові (1902) й Катеринославі (1905) не бачимо вже Антоновича як референта, тільки як учасника в дискусіях; на обох був він почесним головою секцій — знак високого цінування його на полі археологічної науки. Ся його повага, остаточно, не нова; як висше сказано, вже від 1874 р. вшановували його відповідні товариства й інституції честю дійсного або почесного члена.

Окрім археологічних з'їздів брав Антонович участь у антропологічній виставі в Москві 1879 р., до якої причинив ся не тільки як повновласник організаційного комітета на Київщину, але й виставляючи значну колекцію okazів, разом із рефератами і замітками про них; матеріал узятий із розкопів курганів, головню з Київщини³⁾.

Досліди й діяльність на полі археології не обмежала ся самими тільки виступами на з'їздах. Поминувши те, що не всі його конгресові реферати були друковані, а з друкованих не всі *in extenso*, маємо ще багато його розвідок і статей читаних і публікованих при иньших нагодах і в иньших виданнях. Ще в р. 1876 займав ся Антонович розсліdom питання про положення старого

¹⁾ Пор. Труды IX-го з'їзду, т. II, комунікати: О бронзовомъ вѣкѣ въ бассейнѣ Днѣпра; Замѣтка о крашеныхъ скелетахъ; Похоронный типъ въ землѣ Радимичей. Труды X-го з'їзду, т. III, комунікати: Памятники каменнаго вѣка найден. въ Кіевѣ въ теченіи трехъ посл. лѣтъ; Попытка группировки городищъ по ихъ контурамъ въ бассейнѣ Днѣпра; огляд здобутків того з'їзду М. Княжевича у Записках Н. Т. ім. Шевченка, т. XV; подібний огляд (короткий) самого А.—ча у Чтеніяхъ И. О. Н., XI, ст. 33. Реферати його не були друковані в цілости, як і багато иньших.

²⁾ Про карту низше; окрім того: О каменномъ вѣкѣ въ Западной Волыни, Раскопки кургановъ въ Западной Волыни, та О мѣстоположеніи лѣтоп. город. Шумска и Пересопнищи (Труды XI-го археол. съѣзда въ Кіевѣ, стор. 1—133, 141—147, 148—154).

³⁾ Антропологическая выставка Имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографіи, Москва 1878—9, т. I, 354, II, 145, III, 67—7, 305—14.

київського Звенигорода, пробувши на основі літописних звісток та слідів, добутих розкопками, означити місце сього города. Се означення в науці загально приймається¹⁾. В р. 1877 почав був вести археологічну літопись нових розкопів і знаходів, і розширюючи реферат із казанського з'їзду про кам'яні печери дав огляд здобутків 1876 р. у Київщині, та опісля вже більше не давав постійних оглядів²⁾. Рік опісля виголосив в Іст. Товаристві Нестора реферат про монетні нахідки в Київщині. Матеріал із 29 знайдених скарбів розложив на чотири нумізматичні періоди: російський, польський, литовський, орієнтально-византийський³⁾. Монети з римських часів (III—IV ст.) знайдені в Києві, були обговорені в публічній розвідці⁴⁾.

В тому самому році робив Антонович розкопи в долинах рік Ірпеня й Тетерева, а про їх результати читав в Істор. Товаристві Нестора⁵⁾. Про досліди в рр. 1884—1888 подавав він короткі звістки переважно в Київській Старині, як про київські ваги, студії в долині Сули, в Кальнику й ин.⁶⁾. Тут надрукував він теж більший огляд знаходок із княжих часів у Київщині⁷⁾. Пізніше появляються такі самі короткі звістки переважно у „Чтеніях“ Історичного Товариства, як зміст читаних або говорених ним ре-

¹⁾ О мѣстоположеніи древняго кіевскаго Звенигорода (Древности, изд. Московскимъ Археологическимъ Обществомъ, 1876, з картою; пор. Чтенія въ И. О. Н., I, ст. 37—43.

²⁾ Археологическія находки и раскопки въ Кіевѣ и Кіевской губерніи 1876 г. (Чтенія въ И. О. Н., I, ст. 244—261).

³⁾ О монетныхъ кладахъ, найденныхъ въ Кіевѣ и его окрестностяхъ (Чтенія въ И. О. Н., II, ст. 14—17.

⁴⁾ Описаніе кіевскаго клада римскихъ монетъ (Древности Москов. Археол. Общества, 1876).

⁵⁾ Чтенія, II, 1878, ст. 72—77.

⁶⁾ Змievы валы въ предѣлахъ Кіевской земли (Кіевская Старина, 1884, № III, ст. 355—370, з мапою); Раскопки у Трехъсвятительской церкви въ г. Кіевѣ (тамже, 1885, № V, ст. 163—167); Археологическія изслѣдованія въ бассейнѣ Сулы (тамже, 1886, № VIII, ст. 763—766); Изъ археол. поисковъ на лѣвой сторонѣ Двѣпра (тамже, 1886, № VII, ст. 560—562); Изъ археол. экскурсіи въ село Кальникъ и его памятники старины (тамже, 1887, № VIII, ст. 761—65); Изъ археол. экскурсіи (тамже, 1888, № IV, ст. 24—7); деякі з тих статей були рівночасно читані у згадуванім Іст. Товаристві, прим. про розкопи коло Трехсвятительської церкви в Києві 1885 р. (Чтенія, II, ст. 247—8).

⁷⁾ Обзоріиe предметовъ великокняжеской эпохи, найденныхъ въ Кіевѣ и ближайшихъ его окрестностяхъ и хранящихся въ музеѣ древностей и монетъ-кабинетѣ унив. св. Влад (Кіев. Стар. 1888, № VII, ст. 117—32).

фератів на засіданнях¹⁾. З повних студій маємо в тім часі тільки дневник кальницького розкопу²⁾. Усе те одначе лише маленька частина того, що справді просліджено Антоновичем. Експурсії, розкопи і розсліди веде він тягом, нема року майже, щоб його круг досліду не збільшав ся, не здобуто важних причинків і не зібрано значного матеріялу. З Київа й Київщини терен досліду ширшає на різні околиці України, як Волинь, Поділля, Полтавщину й т. иньше³⁾.

Так отже головна частина його праць на полі археології до кінця 80-их років призначена була передівсім на збирання матеріялу. Діло звичайне. Стан української археології перед дослідками його був дуже сумний, одно тим, що археологи-ділетанти нераз більше шкоди приносили ніж користи науці, друге тим, що матеріялу взагалі (до того доброго) було дуже обмаль. Тож не дивниця, що Антоновичеви прийшло ся вложити стілько праці в сю більше механічну часть роботи та довгий час обмежати ся переважно систематикою матеріялу. Використання всіх здобутків для історії мусіло прийти аж згодом.

Тому то аж в останніх 15 роках почав давати праці ширшого змісту, ніж сама систематика матеріялу. Сюди належить передівсім капітальна праця про деревлянську територію. На неї звернув проф. Антонович свою увагу вже дуже вчасно. Сюди належать уже частинні досліди в р. 1876, на IV-ім археологічним з'їзді в Казані; в 1877 читав уже реферат про розкопи в Деревлянській землі, а рік опісля просліджує він басейни Ірпеня й Тете-

¹⁾ Характеръ древлянскихъ могилъ по послѣднимъ раскопкамъ (Чтенія, III, ст. 1—3); О городищахъ до-княжескаго и удѣльно-вѣчеваго періода находящихся въ западной части древней Кіевской земли (тамже, III, ст. 10—16); О городищахъ-майданахъ (тамже, III, ст. 20—21); Замѣчаніе по поводу раскопки произв. О. И. Кнауэромъ (тамже, IV, 1990, ст. 15—16); О кладѣ найденномъ въ усадьбѣ Гребеновскаго по Троицкому переулку (тамже, IV, ст. 8—10); О бронзовыхъ орудьяхъ находящихся въ предѣлахъ Кіевской губ. (тамже, V, 1891, ст. 4—5; пор. реферат чит. на з'їзді 1890); О древлянскихъ могильникахъ (тамже, ст. 23—5). В Кіевскій Старині появилася в тім часі тільки стаття про бакотський скальний монастирь (1891, № X, ст. 108—116). Крім того звістки в справозданнях імп. археологічної комісії. ²⁾ Отчетъ Имп. Археол. Коммисіи за 1891 г.

³⁾ Дослідам поза Україною призначив Антонович тільки небогато праці. Окрім занотованої експедиції на Кавказ 1879 р. згадати тут треба його археологічну експурсію у Муромський повіт Володимирської губернії (разом із гр. Уваровом) в р. 1878 (див. Чтенія, II, ст. 60—64) та пізнійші розкопи в землі Радимичів (див. Чтенія, VIII, 1894).

рева. Деякі досліді з того поля були предложені на згадуванім антропологічним з'їзді в Москві 1879 р.¹⁾ Опісля читав кілька часткових рефератів, вкінці в р. 1893 появилася у виданні петербурської Археологічної Комісії простора праця, правдива монографія про культуру старих Деревлян, на основі розкопів. У сю працю вложив автор не тільки результат усіх своїх дотеперішніх дослідів на тому полі, але й використав результати інших дослідників. В основу положено, розуміється, розкопи самого автора (понад 82% усіх розкопів тої території), в часті використано наукові досліді С. Гамченка; інші, що не давали ніякої наукової певности, роблені ділетантами, полишено на боці. Таким способом археологія здобула вповні наукову монографію, першу в українській історичній (беру се слово в повнім значінні) науці. Поділена вона на дві частини, з яких друга (що обіймає $\frac{2}{3}$ всієї праці) виповнена дневниками розкопів. Перша частина має подати висновки з усіх розкопів. Культура старих Деревлян знайшла тут свій образ. Те чого не розказала нам перша літопись, оповіли могили, а в неоднім навіть заперечили віродостойности сеї літописи: показалося, що Деревляни, то не такі справді варвари, як їх малює подекуди літопись, зарозуміла на культурну висість Полян: тамошня людність жила з хліборобства та скотарства, уміла виробляти зелізо, гончарство вже переступило давно низший ступінь свого розвитку, торгівля також була знана, хоч тільки вимінна (не знайдено монет), за те чуже було їм воєнне ремесло і т. и. Згадані розкопи дали можливість означити етнографічну територію Деревлян. Що правда, в тій праці автор ще не міг означити докладно її простору, все таки дальші досліді самого проф. Антоновича та інших (Гамченка, Завитневича, Мельник) дали можливість подати межі Деревлян доволі докладно²⁾. З подібною метою робив Антонович розкопи в землі давніх Радимичів (в околиці Гомля й Чичерська), одначе не дав докладнішої монографії про них, а читав тільки реферати на ІХ археол. з'їзді та в Історичнім Товаристві.

¹⁾ Характеръ древлянскихъ могилъ по послѣднимъ раскопкамъ (Чтенія, III, 1869, ст. 1—3); О древлянскихъ могильникахъ (тамже, V, 1891, ст. 23—5).

²⁾ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріалы по археологіи Россіи, изд. Имп. Археол. Ком., № 11, Древности Юго-зап. края, Спбрг. 1893, ст. 78+7 плянів, in folio).

³⁾ Результати зібрані у проф. М. Грушевського, Історія України-Руси, т. II (2-ге вид.), ст. 175.

Ще більше ніж самою деревлянською територією займав ся автор Київщиною взагалі. Довголітні власні студії, розкопи та використання дослідів інших довели врешті до того, що на VIII-ім археологічним з'їзді у Москві предложив проф. Антонович археологічну карту київської губернії. Видано її аж в р. 1895¹⁾. В сю картувійшли в часті досліді автора з деревлянської землі. Завдання археологічної карти лежить передівсім у зведенню до купи й систематичнім упорядкованню матеріялу. Беручи на увагу давнійший стан нашої археології, мусимо дивувати ся великій праці і пильности автора, що вмів для карти використати все власне і чуже і тим способом дати тривку основу для дальших студій. Плян праці такий: наперед подано перегляд дотеперішнього археологічного матеріялу, як жерел карти, зібраного то самим автором, то иньшими, як опублікованого так і в друку незвісного; дальше йде географічний перегляд краю, повітами і долинами рік: коло кожної місцевости зібрані всі археологічні відомости про неї з жерельними вказівками; в кінці описані останки валів у Київщині; додати до того показчики (географічний та особливо гарний річевий) і саму мапу — то й матимемо цілість великої, тяжкої, а так корисної праці, що стала одним із перших підручників у тій галузі науки про українську територію.

По мапі Київщини прийшла черга на Волинь. Археологічна карта сієї губернії була предложена XI-ому археологічному з'їздові в Києві (1899). Сюди ввійшла головна частина деревлянських студій автора, нові досліді над західною Волинню та результати дослідів иньших людей. Ся карта уложена подекуди ще краще ніж карта Київщини²⁾. Мапи Антоновича знайшли наслідувачів для иньших земель (Сіциньського для Поділя, Багалія для Харківщини) і в тім самім уже лежить важна заслуга його.

В 90-их роках присвятив проф. Антонович багато уваги славним київським знахідкам при Кирилівській улиці, робленим не так певним як пильним дослідником — Хвойкою.

¹⁾ Археологическая карта Киевской губернии (Древности Моск. Археол. Общества, Москва 1895, ст. 139+20+мапа, 4^о). Над археологічною картою України працював А—вич від давна, вже 1877 р. мав він докладний план її (пор. Антропол. виставка в Москві 1879, ст. 354).

²⁾ Археологическая карта Волынской губернии, Москва, 1900, ст. 130+мапа, 4^о; також у Трудах XI арх. з'їзду, т. I. Спеціальні частини дослідів над Волинським краєм були реферовані окремо на XI з'їзді, що вже висше занотовано.

Про них читав кілька рефератів, кладучи вагу на наукову вартість цих найстарших слідів людського життя у східній Європі, а одних із найдавніших в Європі ¹⁾. Один із тих рефератів був призначений на X археол. з'їзд. На тому самому з'їзді був предложений також реферат про городища в басейні над Дніпром, якими займав ся Антонович вже від довшого часу, як то видно з комунікатів, друкованих у „Чтеніях“ та Київській Старині. Всі городища ділить він на п'ять типів: майдани (мабуть передславянські), круглі (славянські), князівські, литовські та всі пізніші ²⁾.

В р. 1896 розпочав теж Антонович простору систематичну публікацію в київських Університетських Извѣстіях про монети й медалі нумізматичного музею тогож університета — доси не закінчену ³⁾.

Остання поки що опублікована розвідка проф. Антоновича з поля археології, то проба дати одноцільний образ матеріяльного життя придніпрянських Славян на підставі курганных розкопів. Такого завдання не легко підійняти ся; треба над археологічним матеріалом так панувати, як проф. Антонович. Все таки сам заголовок показує⁴⁾, що автор поставив питання досить вузко: він узяв під розвагу самі тільки розкопи могил, а поминув увесь инший археологічний матеріал (не кажучи вже про історичні відомости). Образ вийшов без сумніву інтересний, але дуже загальний і неповний — майже поверховний. Автор виходить від означення двоякого похоронного славянського типу: палення трупів і погребання. Перший тип подібуєть ся на українській території тільки у Сіверщині, другий займає головну частину українських земель: Полянську, Переяславську, Деревлянську, Волинську та ще Дреговицьку й Радимичську. Розумієть ся, перший

¹⁾ Чтенія въ И. О. Н., XI, ст. 8—10; Ежегодникъ естествоисп. і врачей. 1895, ч. 17; Записки кiev. Общ. естествозн., 1895, ч. 1.

²⁾ В р. 1896 брав Антонович участь у доволі голоснім спорі про т. зв. вал кн. Ярослава у Києві, доказуючи фантастичність тої гадки та при тім причиняючи ся до розсвітлення деяких неясних пунктів історичної топографії Києва (По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала — Киев. Слово, 1895, Чтенія И. О. Н., IX, 1896, й окремо).

³⁾ Описаніе монетъ и медалей хранящихся въ нумизм. музеѣ Унив. св. Владиміра.

⁴⁾ Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ (Древности Приднѣпровья, собр. Ханенко, вип. V, Київ 1902, ст. I—VI.

похоронний тип не дав авторови майже ніякого матеріалу, тож стаття послугуєть ся виключно матеріалом з другого типа. Подано тут систематичний перегляд: похоронного обряду, одіння, прикрас, зброї, посуду, ловецьких та рибальських знарядів, промислу, торгівлі й т. ин. Можна мати надію, що автор розширить сю розвідку, використовуючи весь матеріал, який тільки дала доси українська археологія.

В археологічних розвідках проф. Антоновича подибуємо певні принципиальні погляди на спірні питання передісторії. Сюди належить прим. переконання, що на Україні не було бронзової культурної доби, а подибувані донеде бронзові вироби, се останки кочових племен; що знайомість із залізом прийшла через Скитів, що Славяни до X ст. не знали споківати металів, що мерця крашено по тілі, що похоронний тип ховання з конем належить до Полян і т. ин. Одні з тих поглядів признають ся більш-менш загально в науці (хоч є й противники їх), иньші змодіфіковані або відкинені (похорон із конем). В дискусіях на подібні теми на археологічних з'їздах погляди Антоновича все поважали ся високо.

В результаті так довголітніх дослідів над ріжними сторонами України знайшла ся — природне діло — велика колекція зібраного археологічного матеріалу в руках дослідника, що може творити сама собою інтересний музей старинностей. Збірку сю призначив шан. учений для Наукового Товариства ім. Шевченка.

На сьому кінчу огляд дослідів В. Антоновича на полі української археології, не тому, щоб уже сказано про все важне¹⁾, а тому, щоб перейти на иньше поле, для української науки далеко важніше, на яким В. Антонович здобув собі славу визначного історика України, хоч в археологічній галузі він у нас без сумніву таки перший.

III.

Археологія, як відомо, має для історії значінне помічної науки. Отже археолог стає аж тоді істориком, коли використовує

¹⁾ Я старав ся зареєструвати всі важніші результати його археологічних студій. Покинуто на боці самі тільки дрібніші статі, оцінки, некрологи і т. ин., хоч у тім числі пропущено й деякі більші реферати, що не були друковані ніде, хіба коротенькі комунікати, згадки, або й без того. Деяка частина археологічних дослідів увійшла в основу розвідок про Київ; про них мова дальше.

здобутки своєї спеціальности для досліду й зображення історичних подій і відносин, ширше — історичного процесу суспільности. Та археологи не все бувають істориками, нераз вони радше природники (задля самого характеру сеї систематичної дисципліни), що полишають даліше використання власних здобутків уже т. ск. фаховим історикам. В. Антонович мав усякі дані, щоб бути археологом і істориком одночасно. Що воно не цілком так стало ся, винно тому отсе пересування наукових інтересів нашого ученого від повійших часів до давнійших; инакше, що він був скорше істориком аніж археологом-систематиком, і поля його дослідів тут і там мало межують з собою. Все таки межують подекуди, і тут бачимо Антоновича в подвійній ролі. Перший (історичний) період України, званий княжими часами, що ділить ся звичайно 1015 р. на дві головні частини, мало притягав Антоновича до наукових дослідів, у кождім разі сліди їх маємо аж пізно, в тім часі, коли віддав ся вповні передісторичним студіям¹⁾. Деякі з археологічних розвідок зближають ся подекуди методом і характером до історичних, прим. монографія про Деревляни та останній нарис про славянську культуру. Та аж в р. 1896 появляють ся дві його статі з найдавніших часів нашої історії, що вже мають характер історичних розвідок у значній часті на основі археологічних матеріалів, отже стоять т. ск. на межі обох галузей науки. Розумію тут два відчити Антоновича про Київ у часах передхристиянських і княжих²⁾. В першому переважає археологічний матеріал, у другому історично-жереловий; оба творять гарно уложені й оброблені історичні нариси. Розумієть ся, характер відчитів велів авторови бути загальним, зводити все до основних питань і гадок, та все таки вони в повній науковій і дають свідощтво пановання автора над матеріалом і жерелами.

Перший нарис починає автор від слідів палеолітичної культури людської, знайдених у Києві (вгадані висше знахідки на Кирпильській вулиці), доказує, що Київ, се найстарше знає нам

¹⁾ Княжий період одначе ex officio творив постійно один із більших курсів у викладах Антоновича на університеті.

²⁾ Публичныя лекції по геології и історії Києва, читанныя профессорами П. Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичемъ въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца въ мартѣ 1896 ч., Київ 1897, ст. 87+карта, 16°. Були три відчити, перший геологічний Армашевського (1—27), два инші Антоновича: Київъ въ дохристіанское время (29—59) і Київъ въ княжеское время (61—87).

людське житло у східній Європі. Останки неолітичної культури схарактеризовані докладніше, що разом із попередньою епохою творить перший чисто-передісторичний період історії Києва. Другий період зове автор скитським. Назва ся „скитський“ уживається в науці переважно як конвенціональне ім'я, й автор не раз так се слово розуміє, хоча признає йому й реальне значіння, себто признає Скитам великий культурний вплив на первісну людність України, головню познайомлене її з металічними виробами (розкопи в Гатнім)¹⁾. Першу чисто-історичну відомість про Київ зв'язує автор з Готами, що починають новий період його історії. Оповідання Йордана про велику готську державу приймає автор за певне, а в слід за тим знає скандинавським заїм ім'я Danparstad прикладає до Києва²⁾. Що на місці пізнішого Києва вже тоді був город із живими торговельними зносинами — про те нема сумніву (монетні знахідки з III—IV ст. по Хр.). В часах пановання Гуннів над Дніпром рад би автор бачити Київ у назві Hunnivar (V ст.)³⁾. Полишаючи на боці Болгар та Аварів, переходить автор до Хазарів, як володарів середнього Дніпра, збирає побіч історичних відомостей звістки про знахідки орієнтальних монет, як свідочтва взаємин із Сходом (VIII—X ст.). З одної київської знахідки виводить автор, що східні Слав'яни перед X ст. не вміли ще спожувати металів⁴⁾.

Побут Угрів над Дніпром, з якими можна-б зв'язати згадки про Київ, поминає автор, а переходить до руського Києва, як нового періоду його історії. Слав'янськість корінної людности Києва й Київщини безсумнівна ще довго перед тим. Автор хоче їх бачити в залежних від Готів Роксолянах чи Рокос, пізнішу Русь⁵⁾, але спеціально зв'язує сю назву (Русь) із слав'янським племенем Полян (становище антинорманістичне). Зареєстровано тут звістки східніх письменників про Київ (назва ся виступає в IX ст.) та його торговельне значіння. Говорячи про початок київської (ру-

¹⁾ Сей погляд однак має в науці і поважних противників.

²⁾ Питання все ще спірне між істориками.

³⁾ Таке трактування тепер не удержується; новітні дослідники бачать у сій назві назву ріки (Дніпра), а не города.

⁴⁾ Факт інтересний, хоч при недостатці інших певних свідочств можна його приймати дуже обережно; Антонович кладе навіть його як орієнтаційний пункт в означенню віку знахідок.

⁵⁾ Новітні історики переважно закинули слав'янськість Роксолянів, хоч се ще не цілком виключає можливість походження від них назви Русь.

ської) держави, приймає правдоподібність існування окрім Дира окремого князя Аскольда. Що до Олега висказує автор бистроумний здогад про можливість двох князів того імені в Києві¹⁾. Політичний огляд Києва закінчений Святославом і найвищим розцвітом дружинного устрою. В кінці автор збирає й укладає топографічні відомости за ті часи, стараючи ся точно означити літописні звістки.

Другий відчит про княжі часи Києва мусів, супроти ширших історичних жерел, вийти ще загальнішим, аніж перший, майже по-верховний; се зазначено теж на вступі. Перша його половина — то коротка характеристика політичного становища й значіння Києва на Русі від Володимира В. до татарського поневолення, чи радше до литовського завоювання (980—1362). Увесь той час ділить автор на три періоди: XI століття, XII і початок XIII ст., далше до половини XIV ст. Перший із них означений як найкращий, цвітучий час не тільки самого города, а й усеї української історії; у другому періоді Київ уже не мати городів руських, а сестра-супірниця між иньшими; у третьому в кінці періоді Київ паде до ряду друго- і третьорядових міст, а українні центри розвивають ся його коштом. При обговоренню першого періода інтересний погляд Антоновича на формованне київської держави: „До Володимира В. походи князів не мають ніякого державного значіння, робить ся їх виключно задля здобичі, аби заспокоїти домагання дружини, тому то князі не мають можности займати ся організацією своєї держави“ (63). Така князівська власть дає себе скоро опанувати дружині (зароди майордомства). „Та на щастє з'являють ся у нас князі організатори, що дбають про те, аби скинути перевагу дружини та знайти загальні органічні принципи, що мали-б бути однаково близькі як для князя так для народа“ (64). Такий принцип — то християнство, яке завів Володимир по даремних змаганнях, щоб оживити старе поганство; похід на Херсоне́з був тільки притокою до обдуманого діла²⁾. Другий загальний принцип — се законодавство церковне й світське. Поділ Володимирової держави виводить автор з того, що князь хотів підкопати значінне дружини, відаючи територіяльну управу власним синам. Та се принесло дер-

¹⁾ Погляд прийнятий вже в науці. Пор. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, ст. 365 (2 ге вид.).

²⁾ Як бачимо, автор схильєть ся приймати як певність літописне оповідання про гядання Володимиром нової віри.

жаві ще більше шкоди; з любецьким з'їздом гине безповоротно київська державна ідея.

Границі між другим і третім періодом автор докладно не визначає, розкладаючи її між роки 1169, 1203 та 1239. За політичним упадком іде економічний, то задля політичних перемін, то з нещасного сусідства степових кочовиків, то в кінці задля зміни торговельних доріг: ростовсько-суздальське князівство переймало балтійський шлях на Волгу, галицька знов держава сконцентрувала торгівлю з Заходом. В парі з економічним упадком держалося культурне жите Київ, високе в першому періоді, як про те свідчать культурні останки тих часів. Вкінці (у другій половині цього відчиту) автор збирає топографічні відомости літописий та означає їх у часті на основі археологічного матеріалу, в часті на підставі аналізу самих звісток.

Я навмисно зупинився довше на сих двох нарисах про Київ. Не тому, що історія Київ — се подекуди спеціальність Антоновича, а тому, що на сих нарисах вичерпується майже головна участь його в розслідах над тим періодом української історії. До того нариси є дуже характерні для автора як історика, в них вложив він багато свого філософічного погляду на українську історію, і вона тут дещо вища ніж у давійших працях про пізніші періоди нашої минушини. Про сей бік історичних висновків матиму ще нагоду говорити. Певно, загальність отсих двох нарисів, недостача детального мотивовання й аналізу жерел можуть розбуджувати охоту противити ся деяким поглядам автора, деколи заперечувати, деколи модифікувати; все таки мусимо признати, що вони поважні й бистроумні.

Як сказано вище, є два нариси є головним вкладом Антоновича в історіографію т. зв. княжого періода. Поміняю тут його розвідки характеру більш археологічного, як прим. про положення київського Звенигорода, волинських городів — Шумська й Пересопницї, про пізні княжі городища, скальні монастирі, печери, деякі спеціальні питання з історичної топографії Київ (прим. при дискусії про т. зв. Ярославів вал) і т. ин. Сього періода української історії дотикають більше або меньше ще деякі інші праці Антоновича, та про них, з огляду на їх головний зміст, буде мова на іншому місці далше.

IV.

Другий історичний період України займав Антоновича значно більше. Вже розвідки його з 60-их років дотикають більше або менше тих часів (у розвідках про початки козацтва, церковні відносини, шляхотські роди та особливо про міста), археографічні глядання заводять його також туди часто (участь його у виданню литовських грамот, 1868), то аж під кінець 70-их і з початком 80-их років приступив до загальнішого оброблення тих часів. В р. 1877 предложив він як докторську дисертацію нарис історії великого князівства литовського до смерті Ольгерда¹⁾. Як можна доміркувати ся з передніх заміток до сеї праці, мав спершу Антонович на гадці дати повний курс історії Литви, від найдавніших часів аж по Люблинську унію. Бажання те одначе не сповнило ся в цілости. Повне оброблення знайшли тільки часи формування литовської держави, натомість часи її від Ягайла — цілий т. зв. уніонний період, аж до упадку державної самостійності Литви (1569) представив Антонович тільки частинно. Тому то головна студія про Литву до смерті Ольгерда в переважній своїй частині виходить поза межі української історії.

Уклад сеї досить просторої праці такий: автор приступає до представлення предмету вже з готовим історичним компасом. Перед ним вириває питання: чому литовська держава так блискучо виростає та знов так швидко слабне й розкладаєть ся? На се питання така відповідь: причини внутрішнього розладу лежали в тих самих умовах, що викликали й вели зріст зверхньої сили литовської держави, себто в самій швидкості зросту та в племінній різниці двох етнографічних типів, що ввійшли в один політичний організм,

¹⁾ Очерк історії великого князівства литовського до смерті в. к. Ольгерда. Первісно появилася праця в київських Университетських Ізвістіях 1877—1878 рр., описля з деякими поправками увійшла у I (єдиний) том його Монографій по історії Західної й Юго-Західної Росії (Київ, 1885), ст. 1—132. В р. 1887 видано український переклад сієї монографії (В. Вовка-Карачевського) у VI т. Р. Історичної Бібліотеки (Тернопіль), ст. 1—118, але відобрано йому наукову вартість тим, що цілком пропущено нотки і критичні замітки.

двох національних принципів — литовського і руського, які ніколи не знайшли способу зілляти ся в одно органічне тіло (ст. 4). Одже ціль автора така, щоб показати обоюсторонні відносини сих двох національних принципів, що входили у склад литовської держави, проби їх взаємного зближення, й обоюсторонні їх впливи (ст. 5). Зрозуміло, що коли автор закінчив загальний огляд литовської історії в самім переломовім моменті (1377), себто як раз тоді, коли довершилось ще тільки механічне получення обох національних елементів, то зазначена на вступі ціль не могла бути тут виконана, бо в часі формування литовської держави конфлікт обох національних принципів зазначив ся дуже мало чим. До того, глядіти його треба більше може в соціально-культурній історії Литви, тимчасом отся перша студія дає нам виключно образ державно-політичного зросту її. Все таки автор пробує і при генезі литовської держави підглянути обоюсторонній вплив литовського і руського типів і визначити їм ролю в сьому політичному процесі, та проте се намагання автора не єсть нічим більше ніж довільною апріорною інтерпретацією певних політичних фактів, що самі собою не дають підстави до таких висновків. Нарис складаєть ся з трьох частин: Перша („Литва і Русь до початку XIV ст.“) говорить про племінні відносини Литви, найдавніші відомості про край і племена, літописні жерела найдавнішої історії Литви (літопис Биховця), перші засновки державного життя з причини натиску німецьких орденів при використуванні нових сил, запозичених на Руси в XIII ст. у відносинах до сусідніх руських земель, як Полоцка, Новгорода, Смоленська, Волині, Турова й ин., разом із поступовим загарбуванням їх, головню Мендовгом. Коли по смерті сього князя Литва почала еманципувати ся від руських впливів, сила її упадає і то примушує пізнійших князів знов оперти ся головню на руські землі. Друга частина („Вітень і Гедимін“) показує нове скріплення держави руськими елементами у формі нових заборів та офіційальної титулятури Гедиміна. Обговорюючи анексію поодиноких земель руських зупинюєть ся автор довше над питанням про відносини Гедиміна до Києва і Волині. Звісне оповідання літописи Биховця піддав він докладній аналізі і в результаті відкинув твердження сеї літописи, а за нею інших жерел та деяких новітніх істориків, про завоювання Києва, допускаючи натомість вірогідність аналогічного оповідання про Волинь (прикладаючи подію до р. 1316). Оглядом боротьби Гедиміна з німецькими ор-

денами кінчить автор сю частину. Третій розділ („Ольгерд та Кейстут“) подає докладні характеристики обох головних синів Гедими́на, особливі відносини їх, збирання руських земель Ольгердом та оборону від орденів Кейстута. Говорячи про відносини Ольгерда до українсько-руських земель, зупиняється автор довше над прилученням Поділля, його дотеперішньою історією і далшим його становищем у литовській державі. Отсей розділ праці і критичний екскурс про Київщину за Гедими́на — се без сумніву найінтересніший для нас партії усеї монографії.

Сьогодні, коли наука має цілий ряд дуже поважних праць про литовську державу на Русі, монографія Антоновича з неодоного погляду вже не відповідає всім дезидератам, багато деталів уже змінено, в загалі досліди на тому полі значно поглиблено, та все таки Нарис історії литовської держави й доси числиться між найповажніших розвідки, а то задля своєї ширини історичного горизонту, гарної методи, бистроти і вірності осуду та багатьох самостійних висновків. У хвили її появи стояла вона на самому верху наукового слова.¹⁾ Після зображення генези і зросту литовської держави мав Антонович у пляві подати огляд укладу й обопільних відносин литовської й руської народности, що почали входити у певні конкретні форми, з одного боку ассіміляції, з другого — конфлікту й боротьби, головню після Ольгерда. На жаль автор обмежав ся в тім напрямі тільки до поодиноких питань, а до одноцільного загального огляду литовсько-руських часів до Люблінської унії вже не повернув більше, хоч і поодинокі питання основані у нього все на широкій історично-філософській підставі.

Сюди входить у цілости тільки розвідка про Київ, його долю та значіння від XIV до XVI ст.²⁾ Починається вона як раз у тім моменті, де закінчив Антонович свої відчити про давнішу історію Києва, себто 1362 р., а доводить її до Люблінської унії (1569). Та в дійсности се не тісна історія самого Києва, а широка картина української історії в литовській державі. Пункт

¹⁾ Ті прикмети монографії були означені в просторій рецензії М. Дашкевича (Замітки по історії лит.-рус. государства, К. 1885), при чім вказано й на поодинокі хиби її та подано дуже цінні доповнення та поправки.

²⁾ Київ, его судьба и значеніє съ XIV по XVI столѣтіе (1362—1569) розвідка появилася наперед як вступна статія в Київській Старині 1882 р. № 1, ст. 1—48, опісля увійшла в I т. Монографій, ст. 223—264.

виходу — р. 1362 — себто окупація Київщини Ольгердом, прийнятій автором як дата певна, хоч стрічає вона деякі сумніви, але поки що на її місце не поставлено нічого цілком певного¹⁾, тому як орієнтаційний пункт все таки треба приймати р. 1362, коли в Києві засів князь Володимір Ольгердович й відчинив нову добу політичного життя Наддніпрянщини.²⁾ Сей край зустрів нову добу в статі політичного й культурного упадку початого ще від початку XIII ст., а завершеного тільки татарським погромом. Говорячи про це останнє нещастя, автор застановляє ся над знаним питанням про запустіння Київщини в XIII і XIV ст., достаточні збиваючи погляди деяких московських (Погодін) та польських (Грабовський, Шайноха), а навіть українських (Куліш) істориків.

Переходячи до головного предмету автор характеризує литовську державу, подібно як у попередню згаданій монографії, себто як злуку двох національних елементів, з яких руський взяв верх над литовським так, що литовська держава прибирала що раз більше характер руської держави. Сей хід історії Східної Європи знайшов несподівану перенону в політичній акції Ягайла, що увів релігійну боротьбу у державу, даючи перевагу малочисленному католицтву й відчиняючи широко ворота польським політичним, релігійним і соціальним впливам на руські й литовські землі. Сей зворот викликає в руській суспільності реакцію проти польських впливів, а центральним пунктом сього протиділяння стає Київ. „Представителі руської партії особливо дорожать київським уділом і київська земля дістає значіння твердині руської народности“ (231). Боротьба та безпереривна, тільки що борці переменяють ся з часом: наперед ведуть її князі литовсько-руського походження, що цілком зрушили ся, по них провід у боротьбі переймає православне духовенство та церковно-культурні інституції, в кінці довершують діла народні маси, головню у формі козацтва. Автор задумав тут прослідити тільки першу фазу тієї боротьби, що кінчить невдатно — польською інкорпорацією Київщини.

Розвідка ділить ся на дві частини. В першій дано огляд політичних змагань княжих родів заховати або здобути більшу або меньшу самостійність руським землям в загалі, а Київщині спе-

¹⁾ Пор. М. Грушевський, Історія України, т. IV, ст. 65—69.

²⁾ Політичний вплив Литви на Київ був дещо старший, хоч його Антонович не признає.

ціально: Володимира Ольгердовича, що перший шукав підмоги у Москві, Скиргайла, Свидригайла, Олелька, Симеона й Михайла Олельковичів та товаришів останнього, в кінці Михайла Глинського. „Перший акт боротьби з польськими впливами, веденої під стягом литовсько-руських князів, був програний. Та в Київській землі крили ся засновини нових суспільних сил, яким судило ся вступити в нову боротьбу з більшим успіхом“ (ст. 244). На тому кінчить ся перша частина статі — більше загальна й поверховна.

У другій зображає автор внутрішній устрій Київщини: означено тут наперед територію й її переміни, форми політичної адміністрації, суспільні верстви (земляне, бояре¹⁾, селяне, козаки і міщане) та їх правно-соціальне становище, господарство, торгівлю та промисл Києва, при тому акцентує автор, що суспільні верстви Київщини ще нерозділені непрохідною межею та придержують ся ще деяких суспільних форм давньої удільної Руси; пробою відтворити тодішню фізіономію Києва й картиною релігійно-церковного життя кінчить ся отся інтересна частина розвідки. В деталі автор і тут входить мало; образ внутрішнього устрою Київщини в литовських часах вийшов ясно, плястично, але подекуди ідеалізовано його, факти освітлені односторонно зі становища провідних ідей автора, є й фактичні помилки. Тому то нинішня вартість розвідки лежить переважно у загальнім історичнім світогляді автора.

Як висше згадано, визначив Антонович у сій розвідці місце на провіренне питання про запустіння України. Сталось те ще перед відновленням звісної Погродинської теорії А. Соболевським. Отсей російський фільольог виступив 1883 р. з фільольогічними „доказами“ що до XV століття в Києві говорено по велико-руськи, Українці-ж прийшли туди аж після поновного татарського зруйнування (1499) з Галичини й Волині.²⁾ Антонович забрав у сій справі голос, не тільки в дискусії над відчитом Соболевського,

¹⁾ Завважу, що у А—а постійно відокремлюють ся земляне й бояре, як дві принципіально відмінні суспільні верстви. Новітні історики не знають такої рішучої різниці.

²⁾ Уперве виступив С—ий з відчитом у Київськім Історичнім Товаристві (Чтенія, II, ст. 215, описля включив сю теорію в видавані потім свої фільольогічні праці. Пор. історію питання в I т. Історії України М. Грушевського, ст. 511—516.

а ще виступив із окремим рефератом і в ній подав деякі дані про людиність Київської землі в XVI ст.¹⁾ В ній стверджено рішучо, що в XVI ст. напрям колонізації в Київщині не йшов із заходу на схід, як то мусить випливати зі згаданої теорії, а з півночі на полудне, що сей факт повинен би був радше піддержати великоруськість Київщини, а не знищити її, та що неможливо приймати етнічну окремішність Київщини і самого Києва. Влучність тих вказівок Антоновича була без сумніву одним із головних моментів, проти яких відогріта теорія великоруськості Києва скоро зійшла до гробу.

V.

Переходимо до періоду української історії після Люблинської унії. Він притягав Антоновича найбільше зі всіх часів, і звідси те-ж розпочав він студії. Та не можна сказати, щоб увесь той час однаково був полем наукового оброблення. Антонович вибрав тільки частину новішої історії України, що оснований переважно на польсько-українських відносинах, і то за увесь час аж до самого майже кінця Річипосполитої. За те ту частину української історії, що починається 1654 р. й обмежена московсько-українськими відносинами автор полишив на боці без спеціальних дослідів, давши з неї ледви кілька менше важних нарисів. За те польсько-українські відносини знайшли в Антоновичу знаменитого свого інтерпретатора й історика. Зі всіх проявів історичного життя найбільше інтересували його суспільні форми та їм найбільше присвятив трудів. Звідси то повстали монографії як про козацтво, шляхту, міщанство, селянство й церковні відносини.

Антонович розпочав свою наукову діяльність розвідкою про генезу й початки козацтва, що вийшла ще 1863 р. (написана певно ще 1862 р.).²⁾ Нині, по більше як чотирьох десятках літ, мусимо сказати, що отся перша розвідка Антоновича не має вже наукової вартости, хіба стільки, що в ній фактичного, акто-

¹⁾ Читення Н. О. Н., II, ст. 225—6; реферат сей не був друкований у цілости.

²⁾ Як передмова до I т. третьої часті Архива Юго-Западной Россіи и. з. Содержаніе актовъ о козакахъ 1500—1648 г. (Ст. I—CXX). Розвідка вийшла те-ж окремою відбиткою під заголовком: Изслѣдованіе о происхожденіи козачества

вого матеріалу, опублікованого одночасно з розвідкою (обіймає він важливіші (хоч далеко не всі) події від Косинського та Хмельницького). Все інше, передовсім з'ображення самої генези козацтва та виводи оперті на апокріфічних підручниках — стратило вже давно всяку наукову вартість. Передовсім дуже скоро упала принципіальна теорія автора про генезу козацтва, що буцім-то виросло з давнього словянського віча, а вся боротьба козацька то протест в обороні вільної громади. Сам автор побачив скоро помилку й мав усе в плані переробити свою першу працю. Наміру сього однаке не довершив доси, хіба стільки, що на основі його університетських викладів появилася один спеціальний нарис про початки козацтва, та другий загальний курс козаччини, в якому сьому питанню відведено доволі місця.¹⁾ Через те довгий час приходилося задовольняти ся Костомаровим вступом до „Богдана Хмельницького“, як одиноким науковим оглядом початків козацтва; аж у найновіших часах появилися спеціальні студії з того поля.

Головний період козацької історії, себто XVII ст., передовсім його друга половина, займає в науковім доріжку Антоновича невелике місце. Львина частина заслуг його на сьому полі належить до збирання й видавання нових матеріалів, самому обробленню випало дуже не багато місця. Беручи діло основно, не маємо з того періоду ані одної його розвідки з тривкіїшим науковим значінням. Антонович думав певко, що численні твори з того поля Костомарова зробили сї частини нашої історії менше пекучими. В університетських лекціях сї часи представляли ся також досить коротко та друком появилися тільки біографічні нариси деяких виднійших діячів України XVII ст. Ціль тих нарисів більше педагогічна аніж наукова, тому й до них треба прикладати окрему міру. В р. 1885 розпочалось люкеусове видання, де мали містити ся біографії та портрети виднійших історичних діячів України, однаке, на жаль, доси появилася тільки один випуск.²⁾ Містить він у собі 10 біографічних

¹⁾ Маю тут на думці «Початки козацтва», видані львівською «Просвітою» (1895 та «Бесіди про часи козацькі на Україні» (Чернівці, 1897). Хоч і як інтересні сї видання, хоч у них бачимо великий поступ у поглядах на генезу і значіння козаччини, все таки вони, призначені більше для популяризації історії, не мають на собі офіційної марки автора, а перша з них виїшла мабуть таки без відома автора. Тому то не обговорюю їх тут ширше, полишаючи на дальнє використання його історично-фільософічних поглядів, якими так багаті його «Бесіди».

²⁾ Историческіе діятели Юго-Западной Россіи въ біографіяхъ и портре-

нарисів, а з них 9 належать перу В. Антоновича: Петра Сагайдачного, Юрія Хмельницького, Сави Туптала, Івана Виговського, Павла Тетері, Дам'яна Многогрішного, Івана Бруховецького, Михайла Ханенка й Петра Дорошенка.¹⁾ Біографії сі, як сказано видані більше для практичного ужитку, а дібрані до портретів (правду сказавши, портрети сі були як раз головною причиною видання), не мають значійшої наукової вартости, переважна частина з них то біографічні хроніки (далеко не повні), тільки при деяких (Сагайдачного, Виговського, Юрія Хмельницького) вийшов автор поза хронікарські рами, рисуючи ширше історичне тло або даючи інтересні характеристики часу й людей. Поодинокі нариси дуже не рівні між собою, як укладом так і обробленням.

До того обмежаєть ся участь Антоновича в висвітленню й обробленню найважнійшої частини того історичного періоду, коли політично-національне жите українського народу йшло найшвидшим темпом, найбільшою силою, аж до порвання соціальних форм, — періоду правдивої української революції. Участь мала, поясняєть ся вона, окрім вище згаданого, хіба ще певним змаганням Антоновича — оминати політичні теми, що найменше — брати їх за щось другорядне в історії.

Краще ніж історія витворення козащини вдала ся автору студія про упадок її по сьому боці Дніпра. В р. 1868 вийшла простора монографія про останні часи козацтва на правім боці Дніпра.²⁾ Обговорений тут час 1679—1716 — роки безперечно найсумнійші в історії правобічної України. Головною метою автора єсть дати огляд постійних проб чи то самої україн-

тахъ. Выпускъ первый. Составили профессора Имп. Университета св. Владиміра В. В. Антоновичъ и В. А. Бецъ, по коллекціи Василія Васильевича Тарновскаго. Київ, 1885. 8^о. Ст. 110+19 портретів+10 факсімиле. Окрім того вийшло ще виданнє ще у 4^о.

¹⁾ Біографія Богдана Хмельницького написана О. Левицьким. Сам Антонович цікавив ся близше самим Хмельницьким у ювілейнім 1898 р. написавши характеристику його діяльности (Чтенія, XIII. До дуже інтересних його поглядів на сю історичну фігуру ще повернемо.

²⁾ Як передмова до II т. третьої частини Архива Ю.-З. Россіи Київ, 1864, ст. 197; в передруку з титулом: Послѣднія вѣмена козачества на правой сторонѣ Днѣпра; в українським перекладі: Останні часи козащини на правобережі (Р. Іст. Бібліотека, т. XVIII. Львів, 1896, ст. 129—274). Монографія ся була предложена як магістерська дисертація; потім став Антонович університетським доцентом.

ської суспільности чи навіть польського уряду, щоб після заупустіння краю відновити козащину, та тих конфліктів, які подібні проби приносили з собою. Огляд опертий переважно на актовім матеріалі, зібранім самим автором. Автор починає переглядом політичних подій на Україні від 1667—1681 р. Оповідання се загальне, нині не представляє більшої наукової вартости, головню тому, що вже після сеї монографії появилася „Руїна“ Костомарова, що обговорює сі справи далеко докладнійше. За те головна частина монографії задержала й доси вповні наукову вартість. Зібрані тут відомости про нову колонізацію правобічних земель, змагання в тім напрямі Собеского, діяльність нових „гетьманів“: Куницького, Могили, та полковників як: Палій, Самусь, Іскра, Абазин й ин. Особливо звістки про першого з тих полковників збирає автор старанно й укладає в історичну, сон аморе написану силветку сього діяча. Ся частина монографії без сумніву найкраща, а вона обіймає більшу половину.

Одна частина сеї праці була відокремлена й у дещо зміненім виді появилася вже 1867 р. Єсть се нарис про Данила Братковського, шляхтича-Українця, що мав живу трагічну участь в обговорюваних подіях.¹⁾

Після повного упадку козацтва у Правобічній (польській) Україні польсько-руські політичні відносини обнизили ся ще о одну октаву низше (бо й період 1679—1716 єсть уже таким обниженням супроти часу 1648—1679). Увесь політично-національний рух в польській Україні дегенеруєть ся поволи, стративши фізичну й моральну звязь із рештою краю. Дегенерація ся, хоч сама по собі вповні зрозуміла й генетично витолкувана, розтягаєть ся й на форми соціальних та релігійно-культурних змагань. Для сього нового періода (1716—1776 і 1792) виробила ся окрема назва — Гайдамаччини. Характер її стає зрозумілий тільки у звязи з дотеперішніми відносинами Польщі й України. Тому то Антонович скоро після студії про селянство виступає з новою монографією про гайдамащину.²⁾ На жаль монографія ся обіймає тільки розви-

¹⁾ Даниль Братковскій, историческій очеркъ начала XVIII ст. (Кієвлянинъ, 1867).

²⁾ Як передмова до III т. третьої части Ю. З. Р. (Кіїв, 1876, ст. 128); окремо під титулом: Изслѣдованіе о гайдамащевѣ; в українськім переклад (Розвідка про гайдамащину) появилася у XIX т. Р. Историчної Бібліотеки (Львів, 1897, ст. 1—96).

ток гайдамаччини до 1768 р., полишаючи на боці головний її акт — Коліївщину, бо автор задумував певно окреме оброблення її. Все таки й оброблена частина має основне значіння і для подій 1768. Автор розглядає українську гайдамаччину з двох сторін. Наперед (у $\frac{2}{3}$ студії) дає загальний огляд, просліджує причини її, форми, осередки, відносини тубольців до гайдамаків, участь різних елементів (спеціально Запорожців), способи поборювання з боку польського уряду і шляхти, становище російського уряду та подає загальну характеристику усеї тої колотниці в українських землях; всі висновки оперті переважно на актовім матеріалі та на інтерпретації фактичних подій. В кінці дає нам образ двох важливіших гайдамацьких рухів, при яких найліпше видно їх історичний характер, себто рух 1734 ¹⁾ і 1750. Беручи на увагу необробленість предмету ²⁾, величезну масу дрібних непов'язаних із собою фактів, розуміння політично-соціальної боротьби на Україні та загального стану польської держави, в кінці прекрасну наукову методу — мусимо признати, що монографія про гайдамаччину мабуть чи не найліпша праця В. Антоновича. Неможливо вже сподівати ся, щоб означений ним характер епохи міг бути чим будь змінений. Автор ясно відмежував і зазначив дві різні течії, з яких склала ся гайдамаччина: з одного боку рух політичний, соціальний та релігійний як продовження вікової боротьби двох противних світоглядів та інтересів, з другого „бажання вдоволити особисту сваволю або поживу“. Сей останній рис бачить автор добре й пераз його підчеркує та знов не генералізує його на увесь рух, противно доказує, що сей сумний характер — се кість від кости, кров від крови порядків серед польської шляхотської суспільности, інтегральна прикмета польської культурної місії на руських землях. Новіші досліді деяких польських істориків дали тому поглядові безсумнівні докази, натомість проби деяких інших вивести гайдамаччину виключно від самих жерел суспільної деструкції виходять що найменше невдатними.

Як сказано, найвисший акт гайдамацьких рухів, Коліївщина,

¹⁾ В оповіданню про сей рух розбиває автор легенду створену около Сави Чалого.

²⁾ Окрім односторонньої розвідки Скальковського (Набзды гайдамакь на Западную Россію) та цілком безвартної з наукового боку «історичної монографії» про гайдамаччину Д. Мордовця історіографія до Антоновича не знала ніякої наукової праці з того поля.

не увійшла в рамки згаданої монографії, її опісля обробив вільний київський історик, патомісь Антонович дав у 1882 р. історичний нарис про головного героя коліївщини Івана Гонта¹⁾, розуміється, на ширшій тлі всієї коліївщини. Автор використав до того нарису майже самі тільки польські мемуари, які дуже тенденційні та вимагають доконче критичного провірення. Тут докладної критики не маємо, та пераз автор стараєть ся розв'язати найсильніші суперечности й непевности, а за тим фігура Гонта вийшла історично, без сумніву, вірною, хочби лише тому, що звістки про неї взяті з самих ворожих жерел. Та при тім дивне те, що сей гайдамака показуєть ся не як звичайний розбишака, а як що найменше загадковий, з важними ознаками ідейного ділання. „Гонта ділав із-за переконань, що глибоко вкорінили ся в народі, із-за сьвідомого обов'язку стати в боротьбі, що обхопила країну, на боці свого народу, його прав, віри й національності та принести сьому ділови в жертву і свою кар'єру і своє суспільне становище“ (ст. 100). Ся характеристика може в дальших студіях над коліївщиною показати ся дещо ідеалізована, все таки збиває вже раз на все обвинувачуваннє Гонта в низьких мотивах ділання.

Остання історична розвідка Антоновича, як що до часу написання, так що до самого історичного предмету — то історія т. зв. волинського бунту 1789 р., що вийшла перед трьома роками²⁾. Як відомо, підчас чотиролітнього сойму рознесли ся були чутки, що українське селянство, головню на Волині, приготує під проводом духовенства (уніятського) велику „різню Ляхів і Жидів.“ Усі ті поголоски показали ся в результаті витвором хорої шляхотської уяви та безмежної ненависти до „хлопства“ й дали доказ страшної соціальної пропасти та національної ненависти, яка панувала під кінець історичної Польщі на українських землях. Хоч бунту ніякого й не було, всеж таки „успокоювано“ край тюрмою, мечем та шибинницею, так що події сі творять одну з найсумнійших

¹⁾ Уманський сотник Івань Гонта (Кіевская Старина, 1882, № 11, ст. 250—276, з портретом); по українськи: Уманський сотник Іван Гонта (Р. Історична бібліотека, т. XIX, ст. 99—123); розвідка була читана й обговорена теж в київськїм Історичнїм Товаристві (Чтенія, II, ст. 182).

²⁾ Як передмова до V т. третьої частини Архива Ю. З. Россіи, Київ 1902, ст. 99. Вийшла також окремо п. з. Волинская тревога 1789 г. Ладила ся розвідка значно скорше; частинка появилася ще 1892 р. (Київ. Стар., № 1), а 1895 читав автор про сі події в київськїм Історичнїм Товаристві (Чтенія, IX, ст. 30—33, короткий зміст відчиту).

карт в історії українського народу під польським пануванням, тим сумнійшою що уміщена як раз у хвилі відродження, реформ, поєднання... Розвідка ся, не вважаючи на тісні її рамки, належить без сумніву до кращих творів В. Антоновича.

VI.

Хоч усі згадані тут події з історії польсько-українських відносин мають у своїй основі багато політичного елементу, то в розвідках Антоновича сей елемент усе на другому плані; автор залюбки міряє сі відносини певними основними соціальними формами, додаючи в них рішаючи пружину усеї польсько-української боротьби. Вже в першій розвідці про козацтво старається він означити й козацьку суспільну форму, та в результаті показала ся вона хибною. В дальших розвідках уже її більше не сформував докладнійше, хоч слідно її в усіх уже більш як щось знаве а ргіогі. Тому то головні суспільні й культурні форми, у яких жив і український нарід інтересували Антоновича завсіді дуже живо і їм призначив уже рано окремі монографічні оброблення.

Коли у висше названій розвідці про початки козацтва Антонович схиляється до погляду, що громадсько-козацький принцип — словянський та руський, а шляхотсько-аристократичний — германсько-польський, то чотири роки опісля виступив він із розвідкою, опертю виключно на актовім матеріалі, а в ній виповнив часть програми київської Археографічної комісії — доказати, що $\frac{9}{10}$ української шляхти єсть руського походження, й ополаченне її пішло за окатоличеннем аж у доволі пізних часах¹⁾. Антонович узяв під розвагу тільки шляхту Поліся, збираючи відомості про давність їх родів, їх відданість православної вірі, їх побут, культуру та вкінці докази національної свідомости. Погляд про пізну мобілітацію селянських громад, виставлений у попередній розвідці, закинений уже тут, хоч із другого боку автор не цілком унів ще визволити ся з під доктрини про первісний громадський устрій²⁾. Проте одначе, поминувши кілька загальних поглядів, розвідка ся не стратила й доси своєї наукової вартости, завдяки своєму багатому фактичному змістови.

¹⁾ Як вступна розвідка I т. четвертої части Архива Юго-Зап. Россіи, п. з. 'Содержаніе актовъ объ околичной (!) шляхтѣ, (ст. 1—62), вийшла також окремою розвідкою п. з. О происхожденіи шляхетскихъ родовъ изъ Юго-Западной Россіи.

²⁾ Піддержуванне тої теорії довело навіть до хибного толковання слова: околиця, околична шляхта, як громадсько-правного терміну.

Третя соціальна форма української історії то міщанство. Йому призначив Антонович окрему розвідку, видану 1869 р., що на основі актового матеріалу (1432—1798) дала образ тих умов, серед яких розвивалися міста Литви й Польщі та вплив їх на політичне та економічне становище міщанської людності¹⁾. Розвідка ся вже не перегляд фактів на основі актів, се більше або менше зручно схоплені синтетичні висновки, яких головна хиба — то доволі обмежений матеріал (переважно той, що виданий одночасно з розвідкою). Автор розглядає розвій українських міст майже протягом трьох століть, із троякої точки погляду: 1) як окремі правні одиниці, 2) як центри воєнної організації і 3) як осередки торговельно-промислової діяльності краю. Після короткої характеристики городів княжих часів (при чім кладеться на тиск на громадсько-віковий характер давніх городів), переходить автор до того, щоб указати переміни в становищі міст при реценції адміністративної схеми литовської держави, головню зароди антагонізму між двома принципами: воєнним (феодальним) та громадським, а результатом побіди першого принципу було — повне відокремлення міста від сусідніх сіл й розділ між шляхтою та міщанством. Переміни ті приходили пізніше у землях положених на схід та полудне. Далше переходить автор обовязки міщан у користь держави, з особливою увагою на військові їх повинности й переміну її на податкові услуги, підчеркуючи пасивність міщанського стану. Останки громадського устрою міст зацілени у тісних рамах німецького права як торговельно-промислові осередки, стрічаючи постійно перепони з боку воєнно-адміністративних чинників, що довели остаточно до повного піддання переважної маси міст політичній адміністрації. Ратунок був у німецькій праві, його заводжено скорше там, де громадський принцип скорше унав. Та ся охорона показала ся недостаточною. „Українські міста, забезпечені ним від скорого розкладу, сохнули далше, нищені повільною хронічною недугою, та не тільки не виробили в собі сили й політичного значіння, але що раз більше відступали в державнім життю на задній план, падали що до матеріального стану, пустіли й уступали перед промисловою конкуренцією“ (ст. 165). Королівські міста були давлені старостинським

¹⁾ Як передмова до I т. п'ятої частини Архива Юго-Зап. Росії (Ст. 94); окремо та в I т. Монографій 135—194) п. з. Исследование о [городах Юго-Западного края. По українськи вийшла ся монографія у XXIV т. Р. Историчної бібліотеки п. з. Українські міста, ст. 311.—383.

урядом, приватні доміняльним. Серед того самоуправа міст вироджується в повні, аж цілком тратить усякий авторитет навіть серед міщан. Українська людність у загалі не жила ся з чужими її формами міського життя. Того упадку не виратували різнородні привілеї для поодиноких міст, щоб збільшити їх торговельно-промислове значіння. Конкуренція Жидів підтинала їх безустанно, аж до поразки. „Таким способом понятє про город в Україні, виходячи з старо-словянського понятя громадського (вічового) центра, з часом переходить у понятє кріпости і осідка старости, далше єсть понятєм торговельної громади, з окремими правами й пільгами, та на кінець значіння міста обмежається понятєм ринка для сільських продуктів“ (ст. 185). Автор кінчить розвідку характеристикою тої акції, що розпочалась під сам кінець Річипосполитої, щоб увільняти в міста нове життя.

Щоби зрозуміти теоретичний і чисто-синтетичний характер сеї розвідки Антоновича, треба замітити, що вона написана після знаменитої монографії про німецьке право в Польщі, Литві й Русі Владімірського-Буданова¹⁾. В головнім Антонович опер ся на ній та не хотючи повторювати фактичного її матеріалу, звів усе до прямолінійних синтез. Одначе не в усім цішов він за Владімірським-Будановом; приймаючи його погляд про староруський характер городів (Антонович міг мати сей погляд і без праці Вл.-Буданова), відкинув його думку, буцімто німецьке право було головною причиною упадку міст у Польщі й Литві, противно, признає маґдебурському праву заслугу хоч сякого-такого уратовання міст від повної загибелі²⁾. Та один і другий мало дав позору на політичні й соціальної причини упадку міщанства задля ненормальности всього законодавства в Польщі. Проте обі розвідки, доповнюючи ся обопільно, є все ще найповажнішим словом в історії міст і міщанства на Україні.

Одну частину висше згаданої праці розвинув автор окремо, даючи 1873 р. образ українського промислу в XVIII. ст.³⁾ Провідна гадка статі така: „Ми знаходимо неоспорені докази, що

¹⁾ Український переклад її в XXIII і XXIV. тт. Р. Історичної Бібліотеки.

²⁾ У Антоновича бачимо мало оправдану дистинкцію між німецьким правом взагалі і маґдебурським устроєм спеціально.

³⁾ О промышленности Юго-Западного края въ XVIII. ст. (Записки Юго-Западного Отдѣла Имп. рус. географ. Общества, т. I. за 1873, Київ, 1874, ст. 179—191).

до самого кінця минулого (себто XVIII-ого) століття всі правні й побутові обставини України складали ся як би нароком на те, аби здавити всякі почини промислової діяльності, убити всяку можливість якого не-будь тривкішого існування⁴. Дальше автор подає характеристику (без подавання фактів) замкових повинностей міщан, податкових тягарів їх, цехів та їх упадку, митових перепон, конкуренції Жидів і т. ин. В результаті було панованнє чужих виробів, а місцеві фабрики обмежали ся до найпростіших артикулів (салітра, поташ, смола, скло, руда й ин.). Статя коротенька і тому дуже загальна; та основна її гадка вповні оправдана науково.

Як pendant до розвідки про міщанство може служити иньша статя Антоновича з обсягу історії Київа. В р. 1882 появил ся його нарис про київських вітів Ходиків, як образ з історії міської самоуправи українського города в XVI і XVII. ст.¹) Нарисом отсим доповнив автор подекуди історію Київа, бо обговорені тут події належать до часів від Люблинської унії до Хмельниччини — себто увесь час приналежности Київа до Польщі. Тим способом, хоч формально, дав нам Антонович огляд історії Київа від найдавнішніх часів аж до відлучення його від Польщі. Як сам титул розвідки показує, єсть се тільки історичне оповідання, привязане до певних людей, але розведене на загальній історичній основі. В тому разі основа лежить у міській устрою на німецькій магдебурській взорі, перенесенім на український ґрунт з иньших часів та иньших народів — недостатнім, щоб бути економічно-культурною підмогою краю, за те достаточнім, щоб вдеморалізувати людність та дати можливість чужим усякого рода заволокам добитись почестей, матеріяльної наживи і в данім моменті байдужно кинути. До такого історичного гайвороня належала київська міщанська сім'я Ходиків. Була то родина татарського походження, увійшла була з часом у мозирське боярство, а деякі її члени перебрали ся в пол. XVI ст. у Київ, де скоро та зручно станули серед найповажійших міщанських родин, здобувши — всякими способами — значне майно, а рівночасно одні увійшли в ряди шляхти під іменем Криницьких і заволоділи великими маєт-

¹) Паны Ходьки, воротилы городского самоуправления въ Кіевѣ въ XVI XVIII ст. (Кіевская Старина, 1882, № 2, ст. 233—261); передруковано під титулом: Кіевскіе войты Ходьки, эпизодъ изъ исторіи городского самоуправления въ Кіевѣ въ X I—XVII ст (Монографіи т. I, ст. 197—220).

постями у Київщині й Переяславщині, другі доби́ли ся війгівства і держали ся на ньому при помочи уряду, підпираючи на сьому становищі унію й усі заходи польського уряду. Аж події 1648 р. змели їх з публичної сцени.

Подібним історичним прикладом до історії міст та міщанства на Україні може служити стаття про містечко Ходорків¹⁾.

Коли історія міст та міщанства на Русі була науково оброблена ще перед розвідкою Антоновича, то трохи инакше вийшло з історією селянства. Правда, і ся галузь історії України мала кілька поважних праць (Любомирський, Іванишів, Леонтович, Лазаревський), але Антоновичу прийшло ся поконувати значні трудності щоб дати історичний образ стану української селянської людности. Правда, автор обмежив ся значно і що до часу і що до місця. Задля спеціального плану уложеного київською Археографічною Комісією підіймив ся він обробити економічно-правне становище селян на руських землях Польщі (без Галичини) у XVIII ст. Сього питання дотикав він уже не раз давнійше, в розвідках про козаччину, гайдамаччину й ин., та лише дуже загально. Нова спеціальна розвідка, що появилася 1870 р.²⁾, мала первісно бути доповненням иньшої загальної праці про українське селянство, порученої Археогр. Комісією окремим людям³⁾.

Та розвідка Антоновича, хоч присвячена пізнійшим часам, вийшла скорше, ніж було уложено, тому то автор не обмежив ся на саме тільки XVIII ст., але в першій половині дав погляд на генезу й розвій правно економічного становища селян, у Польщі взагалі, на українських землях спеціально. Наперед схарактеризовано вплив німецьких феодальних порядків на Польщу, витворення різких соціальних меж, шляхотської свободи й поступенне закріпощення селян у Польщі; проти того стоять політично-суспільні порядки в литовській державі з ріжнородними суспільними верствами без різкого відмежовання, за те з розмірно вигідним становищем селян. Дальше даний перегляд головних категорій селян у литовській державі: невільну челядь, отчичів, данників, вільних. Польсько-литовська унія нівелює потому сі ріжниці, відчинивши

¹⁾ Містечко Ходорків, історическій очеркь (Києвскія губернскія вѣдомости, 1870).

²⁾ Як вступна стаття до II т. шестої часті Архива Ю. З. Россіи (К. 1870, стр. 601); український переклад у XXI т. Р. Іст. Бібліотека (ст. 113—116).

³⁾ Наперед К. Козловському, а по смерті того-ж І. Новицькому.

широко ворота польським політично-суспільним порядкам на литовсько-руські землі; результатом цієї рецесії був упадок селянства, правий та економічний, здержуваний у східних українських землях так довго, як довго ще жило в границях Польщі козацтво. З його упадком на початку XVIII ст. шляхта опанувала селян у повні. Зображенню того процесу присвячена головна частина розвідки. Мова тут про спосіб засновування нових осель (слобід), приманювання поселенців, та головню про селянські повинности для панів, як панщина, чинші та натуральні данини, передовсім на підставі інвентарів. Спеціально зазначено ті перемини в становищі селян, що стали ся наслідком відкриття нових колонізаційних теренів від 1775 р. (Новороссія), а зводились до одної головної прояви — наділення селян землею, як власністю; та тревала вона тільки до часу, коли шляхта опираючи ся на російським уряді наново закріпостила селян вповні.

Отсе уклад розвідки. Що до вступної частини (про селянство перед XVIII ст.), то сьогодні вона цілком перестаріла, не так проти пізнійшої розвідки І. Новицького, як новіших праць Владімірекого-Буданова¹). За те головна частина Антоновичевої монографії не стратила й доси своєї повної наукової вартости, хоч у ній слідно дві хиби: перевага економічно-побутових рисів над суспільно-правними та обмеженість матеріялу взагалі — все таки вони в порівнянню до цінних та гарних прикмет розвідки йдуть на другий план.

При історії селянства XVIII ст. можна згадати иньший загальний нарис про Гранищину, бо в ній селянському питанню відведено більше місця. Єсть се огляд розвитку й перемини одної великої панської власности на Поділлю (Сінявских) від XV до XIX ст. Схарактеризовано тут колонізаційні умови, боротьбу селян із шляхтою у XVIII ст., гайдамацький рух і т. ин.

Суспільні верстви України виринають у розвідках Антоновича як певні юридично-соціальні форми, натомість релігійно-церковні відносини виступають більше в характері певних політично-культурних і загально-національних інтересів та стремлень. Тою стороною історичного життя України інтересував ся він дуже рано. І се так мусіло бути, бо в українській історії, спеціально

¹) Диви XXI і XXII тт. Р. Історичної Бібліотеки.

²) Гранищина (епизодъ изъ исторіи брацлавской Украины) (Кіев. Старица, 1888, № 1—3, 75—93).

в українсько-польських відносинах, релігійно-церковні відносини мають дуже важну роль, у формуванні та виробленні національного почуття таки першорядну. Тому то церковно релігійні питання тягнуть ся червоною ниткою у всіх розвідках, почавши від першої скінчивши на останній. Спеціальних розвідок, присвячених тим питанням маємо дві. Перша з них вийшла 1866 р., з нагоди полеміки між київською Археографічною Комісією та Поляками, й містила в собі нарис відносин польської держави до православ'я¹⁾ почавши від заходів Казимира В. на Галицькій Русі. Та до другої половини XVII ст. огляд тих відносин дуже загальний, неповний і поверховий, автор зупиняється аж на подіях останньої четверти того століття, в періоді релігійної нетерпимости, коли то польський уряд задумав знищити цілком православу віру у користь унії. Тай із тим стаття не вийшла поза характер загального початкового нарису.

Той сам предмет обробив пізніше автор далеко повніше і цілком науково в розвідці про стан православної церкви на Україні (польській) від половини XVII до кінця XVIII ст.²⁾ Окрім загальної характеристики релігійно-церковних відносин у Польщі від часу контрареформації маємо тут образ тих відносин на українських землях Польщі, передовсім від кінця XVII ст. аж до упадку польської держави. Автор зібрав множество фактичного матеріалу й на його основі представив головні напрями релігійної політики в Польщі від хвилі розділу України (1667), що наперед послугувала ся унією проти православ'я, описля тієї самої методи уживаючи проти нелюбої унії. Цевно заголовок цієї розвідки може дещо за широкий, бо тут розказана лише т. ск. політична сторона питання, нагомись дійсний стан православної церкви стоїть цілком на боці. Розвідка ся має одну спеціальну прикмету: вона виходить поза рамки „південно-західного краю“, обіймає й галицькі відносини на церковно-релігійнім полі.

¹⁾ Очеркъ отношений польскаго государства къ православію и православной церкви. Вийшла окремими брошурами 1866 і 1867 (перший раз у Києві, другий у Вильні); 1885 р. передрукована з деякими перемінами й доповненнями в I т. Монографій (ст. 267—278).

²⁾ Як передмова до IV т. першої частини Архива Ю. З. Р.; відбитка мала титул: Объ уніи и состояніи православной церкви съ половины XVII до конца XVIII ст. (ст. 99); в I т. Монографій увійшла ся розвідка п. з. Очеркъ состоянія православной... (ст. 285—442); український переклад в VIII т. Р. Історично-Бібліотеки (Львів, 1900) п. з. Нарис становища православної церкви на Україні XVII—XVIII. (ст. 84—154).

До розвідок із поля релігійно-церковних відносин належить стаття про літопись сатанівського монастиря¹⁾, де вказано інтересніші відомості сеї літописи, означено характеристичні побутові риси за час XVIII століття; на переді додано огляд важніших історичних звісток про Сатанів.

В кінці ярку картину з історії української церкви дав Антопович у висше згаданій розвідці про волинські події 1789 р. Схарактеризовано в ній не тільки останки животіння православної церкви²⁾, що стрічала на кождім кроці тупий фанатизм і крайню ігноранцію з боку суспільности і властей, та головню з'ображено незвичайно прикрий стан уніатської церкви, ледви толерованої, виставленої на утиск, недовіре, майже погорду.

Найбільше занушене поле в нашій історичній науці — то історія культури, як матеріальної так духової. Одні тільки княжі часи можуть тішити ся певними здобутками на тому полі. Пізніші часи майже нетикані. В. Антопович виорав і тут свою частину, хоч що правда не велику, за те інтересну й гарну, та тим причинив ся не мало до висвітлення історії духового життя українського народу. Маю тут на гадці його розвідку про чарівництво.³⁾ Сю тему обробив автор принагідно, подибавши відповідні матеріали при архівальних студіях над суспільною історією України. Тим то треба пояснити й те, що розвідка ся обіймає тільки XVIII ст., а властиво лише першу половину його. На перед подано загальну характеристику віри в чари й ворожбитство, дальше йде перегляд поодиноких, систематично уложених фактів та витягнені з них загальні виводи про роди, способи й методу в чарівництві. Обмеження що до часу й території (правобічна Україна, без Галичини) не відіймає розвідці загальної вартости

¹⁾ Православный монастырь и его униатская летопись (къ истории сатановскаго монастыря подольской епархіи (Кіевская Старина, 1881, № 2, 418—425; у Монографіях передруковано п. з. Лѣтопись сатановскаго монастыря, ст. 445—351). Рукопись літописи в бібл. Осолінських, № 2106.

²⁾ Один епізод сього «бунту», що дає образ відносин православної людности у Київщині, надрукував автор ще 1892 р. у Київській Старині (№ I, 11—12) п. з. Протоерей Алексій Андрієвскій (епізодъ 1789 г.).

³⁾ Колдовство (Труды Имп. Геогр. Общества, 1877); до статі додані 72 акти з київського Центрального Архіва, на них збудований увесь нарис. По українськи вийшли Чари на Україні в р. 1905 (Літературно-Наукова Бібліотека, ч. 114). Замічу, що розвідка ся була надгороджена медалю Имп. Географ. Товариства.

протилежно висновки її можна мати за типові. Що треба замітити до неї — то те, що предмет мало диференційований, перемішаний. Єсть тут у суміш мова про чаровання, ворожбитство, віру в чорта, забобонність, повіря, навіть людovu медицину. Все таки у розвідці Антоновича пункт виходу для дальших студій на тому полі. Особливо інтересні передні замітки автора. Він визначає ясну різницю між західно-європейським (між тим і польським) світоглядом та українським. На Україні нема спеціального переслідування чарівниць, людність дивить ся на них без ненависти й фанатазму, а се тому, що у неї не було „тих демонологічних понять, які визвали на заході люте переслідування чарівників... Народний погляд на чари був не демонологічний, але виключно пантеїстичний“ (ст. 12). Останній висказ занадто загальний та мало умотивований, все таки певна різниця у світогляді католицького і православного світа не може бути заперечена, хоч із другого боку не можна цілком із того робити необережних висновків про більшу культурність східного світа перед західнім.

VII.

Отсе перегляд усіх важпійших розвідок та статей, якими причинив ся Антонович до роз'яснення історичної минувшини українського народу. Поза обговорення маємо ще цілий ряд менших заміток та статей, які самі собою не творять ніякої заокругленої цілості тільки мають значіння нових історичних звісток як матеріалу, або є лише поясненнями та вступними замітками до нововиданих жерел. А що, як відомо, видавання жерел — се одно з головних завдань історичної науки, тож зведемо у купу заслуги В. Антоновича на тому полі, також дуже визначні.

Найголовніший продукт діяльності у тім напрямі зв'язаний із становищем Антоновича в київській Археографічній Комісії, як її головного редактора. Ся інституція по п'ятнадцяти роках слабкої і безпланової діяльності увійшла в р. 1858 у нову фазу розвитку, що принесла українській історичній науці дуже великі користи. Тоді то член Комісії проф. М. Іванишів уложив докладний план видання „Архива Юго-Западной Россіи“ у вісьми серіях, що почали зараз у найближшій році появляти ся у світ. Сам Іванишів розпочав дві перші серії (історія церкви, провінціальні сойми), ставши головним редактором Комісії. Коли він покинув на якийсь час Київ, став 1863 р. на його місце головним редактором В. Ан-

тонович — можна подекуди сказати — ученик свого попередника, і був головним керманічем археографічних видань аж до 1882 р., хоч і опісля мав у них діяльну участь. Програма видань Іванишева полишила ся в основі і при кермуванні Антоновича, та при виконанні її, разом із зростом історичних студій і науковим поступом, показала ся пераз (навіть ще за редакторства Іванишева) потреба перемінити її дещо. Скільки було в тім напрямі ініціативи самого головнього редактора — не знаю. По нинішній день видала Комісія 25 грубих томів (два подвійні), з тих 2 томи зійшли ще перед Антоновичем, 13 за час його 20-літнього редакторства, між тим 7 томів його власного видання; а тільки 10 томів появило ся після редакторства Антоновича, а й із тих два зібрані і видані нимже. Та окрім такої живої і плодovitой участі у виданню „Архива“, належить до Антоновича редакція трьох окремих видань сієї-ж Комісії — збірників літописей. Маючи на увазі таким способом аж 12 поважних томів, переважно збірники актового матеріалу, можемо зрозуміти, чим був Антонович для київської Археографічної Комісії. Ось його видання під його безпосередньою редакцією:

Акти про козаків у двох томах, що обіймають часи 1500—1648 і 1679—1716.¹⁾ Перший творить основу його розвідки про генезу козацтва й обіймає 111 актів, переважно грамот, універсалів, жалоб листів, декретів і т. п., між тим деякі першорядної ваги для початкової історії козащини. На другім знов томі збудована розвідка про останні часи козацтва на Правобережжю; у ній аж 229 актів подібної категорії (жалоби, універсали, соймикові інструкції і т. ин.), а один із них належить до 1775 р. (для генеалогії Палія).

Акти про гайдамаків з часів 1700—1768, числом 364, аналогічного роду з попередніми.²⁾ Коліїщина не обнята сим збірником (останній акт із марта 1768). На підставі сих актів

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Коммисією для разбора древнихъ актовъ. Часть третья. Акты о козакахъ (1500—1648), томъ I, Київ, 1763, ст. 433+СХХ передмови, 8^о; Акты о козакахъ (1679—1716, томъ II, Київ, 1868, ст. 787+197 передмови. Прогалина між сими двома збірниками має бути виповнена аналогічними актами про Хмельничину (1648—1657, виданими І. Каманіним (як IV т. сієї часті), та поки що він не появил ся.

²⁾ А. Ю. З. Р. Часть третья. Акты о гайдамакахъ (1700—1763), томъ III, К. 1876, ст. 840 з показчиками імен+123 передмови.

написана обговорена висше монографія гайдамаччини.

Акти про походження шляхотських родів на Україні — основа аналогічної розвідки, числом 132 (NN. тільки 128), виїняті переважно з судових книг (переважають жалоби), далше грамоти, люстрації, описи маєностей і т. ин.¹⁾

Акти про українські міста в XV—XVIII ст., видані одночасно з розвідкою на сю тему, обіймають 265 документів (NN. 229), в тім значне число грамот судових спорів і т. ин.²⁾

Акти про селянство у XVIII, що творять спеціальний вибір із величезної маси відповідного матеріалу, т. ск. типового. Зібрано тут головні умови купна і продажі, даровизни, помертні записи, інвентарі, акти про селян-утікачів і т. ин. Усіх числом 324; вони є добрим доповненням загального збірника актів Археографічної Комісії, задуманого передше, але виданого пізнійше, про економічне та правне становище українського селянства в XVII—XVIII ст.³⁾

Акти про церковні відносини від пол. XVII до кінця XVIII ст. містять грамоти, жалоби на угнетення, засуди, листи, універсали, соймикові ухвали і т. ин. — числом 239. На них опер артор свою розвідку про унію і православну церкву.⁴⁾

Акти про колонізацію України від кінця XIV до кінця XVII ст., числом 108 (NN. 85), переважно: описи маєностей, люстрації королівщини, інвентарі, надання, помертні записи і т. ин. Плян збірника такий, щоб дати образ: 1) густоти населення, розкладу хронологічного і територіального; 2) етнографіч-

¹⁾ А. Ю. З. Р. Часть четвертая. Акты о происхождении шляхетских родовъ въ Юго-Западной Россіи, т. I, К. 1867, ст. 460 з показникомъ імен+62 вступної розвідки (содержаніе актовъ объ околичной шляхтѣ)+LV передмови голови Комісії Юзефовича.

²⁾ А. Ю. З. Р. Часть пятая. Акты о городахъ (1432—1798), т. I, К. 1869, ст. 559 з показ. +94 статі. У II т. тієїж часті появились акти про Жидів (І. Каманіна).

³⁾ А. Ю. З. Р. Часть шестая. Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVIII в. (1700—1799), т. II, К. 1870, ст. 520 з пок.+64 статі. Перший том з «Приложенія»-ми в окремій книзі, виїшов 1876 р. і містить акти XVI—XVIII ст., зібрані К. Козловським та І. Новицьким; сей останній написав на вступі відповідну розвідку.

⁴⁾ А. Ю. З. Р. Часть первая. Акты объ униі и состояніи православной церкви съ пол. XVII в. (1648—1798), т. IV, К. 1871, ст. 705 з пок.+99 розв. Ся перша частина Архива видана доси найновійше: виїшло вже 9 томів, а 2 (спеціально про галицькі церковні справи) приготавлиють ся від давна.

ного характеру людности; 3) соціального складу. Збірник Антоновича має на меті відповісти на перші два питання.¹⁾

Акти про події 1789 р. ілюструють згадану розвідку про „волинський бунт“, обіймають 378 різних актів (жалоб, процесів, універсалів і т. ин.), в тім числі й деякі передруки з книжки Бродовича. Збірка ся дає теж погляд на релігійно-церковні справи того часу, особливо дає пізнати стан уніятського духовенства.²⁾

На тому закінчується огляд актових збірників В. Антоновича у шістьох серіях „Архива Юго-Западной Росії“ (1, 3—7), що мають велику вартість для внутрішньої історії України. Окрім того, як сказано вище, редагував Антонович із поручення Археологічної Комісії деякі літописи.

Ще в р. 1864 вийшов під редакцією В. Антоновича й І. Самчевського IV т. Літописи Самуїла Величка, якої I т. вийшов ще 1848 р.

При нагоді III археологічного з'їзду в Києві задумала Археологічна Комісія видати матеріали для історичної топографії Київщини й поручила се діло Антоновичеві й Ф. Терновському. Видавці утворили три відділи, а з тих 1 і 3 підіймив на себе Антонович. У 1 відділі зібрано всі звістки з літописей: а) княжих (862—1300); б) литовських і компіляцій (1300—1600); в) козацьких (1600—1787); у 3 відділі подано відомости з грамот і документів (числом 72, рр. 1411—1786). Терновському полишила ся збірка звісток очевидців, сучасників і т. ин.³⁾

В р. 1888 вийшов під редакцією Антоновича збірник літописей до історії України, що містить уривки сімох літописей (дневників): а) Літописець или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ... въ Украинѣ... (1506—1787); б) Київська літопись (1241—1621); в) Межигорська літопись (1608—1700); г) Дневник походу проти козаків 1625 р.; г) Хроніка кс. Яна Юзе-

¹⁾ А. Ю. З. Р. Часть седмая. Акты относящиеся къ исторіи населенія Юго-Зап. края (1386—1700), т. I, К. 1886, ст. 647. Вступну розвідку до цього тому написав проф. Владімирскій-Буданов п. з. Населеніе Юго-Зап. Россіи съ пол. XIII до XIV в. Він теж зібрав і видав II том цієї часті (1471—1668).

²⁾ А. Ю. З. Р. Часть третья, т. V. Акты о мнимо́мъ крестьянскомъ возстаніи въ Юго-Зап. краѣ въ 1789 г. К. 1902, ст. 828+XLVI+99 розв.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей. Київ, 1874, ст. II+48+179+160+X, 8°.

фовича (1624—1700); д) Вітебська міщанська літопись (896—1768); е) Добромильська літопись (1648—1700); ж) Хроніка львівського монастиря Кармелітів (1648—1676). Дві останні літописи подані в додатку, і тутже додано ще 30 різних актів до історії XVII ст. (умови з козаками, листи, між тими 12 листів Б. Хмельницького до міста Львова).¹⁾ На вступі маємо простору характеристику літописей, пробу їх критичного оброблення, означення їх вартости для історії і т. п.²⁾

От і все, чим причинив ся В. Антонович до виповнення програми київської Археографічної Комісії при виданні історичних жерел і матеріалів; як бачимо, він перевисив усіх пильших робітників тієї-ж комісії, тому імя Антоновича справедливо стає побіч імени Костомарова, довголітнього редактора петербурської Археографічної Комісії у виданні Актів до історії України — як таких, що поклали важні підвалини для новочасної української історичної науки.

Поза Комісією займав ся Антонович також виданнями нових жерел, з яких деякі мають також поважну наукову вартість. Ще 1868 р. взяв він участь разом із К. Козловским у виданні литовських княжих грамот, подавши 20 грамот (із усіх 64).³⁾ В Київській Старині довгий час подавав він ряд мемуарів і дневників, переважно в перекладі з польського, пропускаючи те, що для української історії менше інтересне. Таким способом видав він дневник Стап. Освеціма (1643—1651),⁴⁾ опис уманської катастрофи 1768 р.⁵⁾, записки київського міщанина Божка Балики про московський похід 1612 р.⁶⁾, записки Карла Хоецкого (1768—1776)⁷⁾, виписки з книжки прилуцького полкового осаула Мих. Мовчана⁸⁾. При всіх тих матеріалах подав Антонович більші або менші вступні статі в них

¹⁾ Сборникъ літописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888, ст. LXI+322 з показз.

²⁾ Частину про літопись Юзефовича помістив автор також окремо в Київській Старині (1887, №11, ст. 529—536), п. з. Літопись Яна Юзефовича як жерело для історії України.

³⁾ Грамоты великихъ князей литовскихъ (1390—1569), К. 1868, ст. 163+11.

⁴⁾ Киевская Старина, 1882, № 1, 2, 5, 6, 9—12. Також окремо.

⁵⁾ Описаніе бѣдствія, постигнаго Умань и всю Украину (К. С., 1882, № 3, 520—9. ⁶⁾ К. С., 1882, № 7, ст. 97—105.

⁷⁾ К. С., 1883, № 1, 3, 11, 12.

⁸⁾ К. С., 1885, № 1, 57—84.

говорить про автора, жерела, вартість його і т. ин. Подібно редагував і поясняв вступними статтями та численними замітками більшу збірку мемуарів до історії України, в перекладі пані К. Мельник, друковану наперед переважно у Київській Старині, опісля видану окремими книжками.¹⁾ Увійшли сюди виписки з мемуарів: Мих. Литвина (1550), Б. де-Віженера (1573), Л. Горецкого (1574), Е. Ляссоти (1588—1594), Записки новгор. підсудка Ф. Евлашевского (1564—1604, в оригіналі), дневник Собеского про хотинську кампанію, дневник походу проти козаків 1625, три документи про кримський похід Дорошенка (1628)²⁾, дневник Шим. Окольского, „Опис України“ Бопляна, дві реляції про турецьких невільників (1642), дневник Бог. Машкевича (1643—1649). Ціль видавця була тут подібна, як і при виданню висше згаданих матеріалів, себто дати підручник мало приступних жерел для практичного ужитку та першого введення у жерельне студіювання української історії. Звідси й та мало оправдана в історичній науці метода, подавати жерела у скороченню й перекладі. Без сумніву ціль, яку покладено при виданню цієї збірки, вповні здобуто.

Поза згаданими матеріялами маємо ще цілий ряд дрібних заміток, документів, виписок і т. ин. подаваних Антоновичем як причинки до висвітлення деяких історичних питань, переважно у Київській Старині.³⁾

¹⁾ Мемуары относящіяся къ исторіи Южной Руси. Выпуск I (XVI ст.), К. 1890, ст. III+190; вып. II (перша пол. XVII ст.), К. 1896, ст. II+438.

²⁾ Пор. Сборникъ лѣтописей.

³⁾ Отсе переглядъ важнѣйшихъ: Нѣсколько данныхъ о судьбѣ Желѣзняка послѣ его ареста въ Уманѣ (1882, XII); Поселенія Запорожцевъ въ Банатѣ (1882, VI, хибне полученне Бачванськихъ Русинів із Запорожцями); Незвѣстный доселѣ гетманъ и его приказъ (1883 V, про гетм. Дмитра Барабаша); Памятникъ прежнихъ отношеній пасомыхъ къ своему архипастырю (1884, XII); Молдавскія свѣденія о мѣстѣ погребанія и могилѣ Мазепы (1885, VII); Записъ о кладѣ XVIII ст. (1885, VIII); Изъ записной книжки южно-рус. священника 1725 (1886, IX); Процессы по дѣламъ объ азартной игрѣ (1888, I); О происхожденіи гетмана Тетеры (1888, VI); Дейнейки (1889, I); Къ біографіи П. К. Сагайдачнаго (1892, VII); Къ біографіи С. Чалаго (1892, VIII); Мѣщанская семейная драма прошл. стол. (1892, VII); Къ исторіи возстанія Наливайка (1896, X); Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ Южн. Руси въ XV в. (1896, V); Грамота княжны Мстиславской (Зап. Одес. Общ. Ист. и Древн.); Переписки суботники (Записки Н. Т. ім. Шевч. XVI).

Між заслуги для історичної науки треба в кінці покласти участь Антоновича при виданні корпусу історичних пісень українського народу, разом із М. Драгомановом. Видання се вийшло 1874 і 1875 рр. і було відразу прийняте наукою як знамените; видавці здобули ним одну з Уваровських премій. Та на жаль збірника не доведено до кінця, увійшли у нього тільки пісні дружинного і княжого віка (ч. I), а з пісень козацького віка тільки два відділи, про боротьбу з Татарами і Турками та Хмельничину (ч. II, вд. 1 і 2), хоч первісний план зачеркнений був широко (ще пісні про гетьманщину, гайдамачщину, рекрутсько-кріпацькі та про волю).¹⁾ Видавці зібрали тут велике число пісень разом із варіантами, та при кожній дали довші або коротші історичні пояснення, не кажучи про вступні статі, що є неначе загальним оглядом нашої історичної поезії. Сі пояснення мають правдиву наукову стійність, розкриваючи образи політичного й соціального життя давніх століть. Розуміється, з огляду на поступ історичної науки в останніх 30-х літах, деякі подробиці у поясненнях нині можна назвати перестарілими, але загалом вони ще вповні в курсі. Видавці не зазначили, як ділили ся роботою, тож про участь Антоновича може сказати хіба уривок із одного листу Драгоманова, де спільна робота означена так: „Спершу, ще 1869—1870 роках я (Драгоманов) й Антонович поділились збірками печатними й рукописними... Замітки робились так: Антонович мусів вибирати для них матеріал із краєвої історії, я з європейської (найбільше турецької!) і робити порівняння з піснями чужих народів. Ми сходились і обсуджували в купі замітки, при чому писав текст їх я, по більшій частині в присутності Антоновича і при постійній його раді, а де треба було, то й під диктовку його. Переднє слово написано було мною по раді з Антоновичем“.²⁾

В кінці зазначу, що в р. 1875 український відділ Географічного Товариства поручив Антоновичеві редакцію творів М. Максимовича, і він випустив у світ два перші томи (1876 і 1877).³⁾

Антонович написав теж значне число критик, рецензій,

¹⁾ Историческія пісни малорускаго народа съ объясненіями. Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. I. К. 1874, ст. XXIV+336; Т. II, в. 1, К. 1875, ст. XI+166.

²⁾ Лист М. Драгоманова до О. Огоновського (Переписка, I, 169—170).

³⁾ Третій том видав Л. Котляревський (1880).

справоздань, некрологів і т. ин. Одні з них — то офіційальні професорські оцінки кандидатських праць, інші викликані індивідуальними науковими інтересами. Сі другі появляли ся переважно в Київській Старині. Тут не місце їх вичисляти, все таки деякі з них заслуговують того, щоб про них згадати. Без усякого сумніву, найкраще зі всього, що в тім роді вийшло з під пера Антоновича — то його стаття з нагоди історичного роману Г. Сенкевича *Ogniem i mieczem*.¹⁾ Автор розібрав передівсім історично-філософські погляди Сенкевича на польсько-українські відносини XVII ст., показуючи все варварство його світогляду: „Читаючи всі сі пристрасні, канібальські виклики, освічений читач наших часів по неволі попадає в здивоване, яким чином зародили ся в голові письменника XIX в. сі криваві пориви, відповідніші прибічникам Нерона або помічникам Чингісхана, ніж мислителеви або артистови наших часів; а тимчасом усе ті криваві бажання являють ся в повісти не як результат об'єктивного відтворення настрою епохи, але як продукт „політичних поглядів самого автора“ (14, 15). Дальше показує автор усе безосновність погляду, що буцім-то Польща в XVII ст. була символом цивілізації, а Україна представителем дикости; те нерівне розміщування світла й тіни збудоване не на фактах, а на довільних характеристиках і суб'єктивних розумованнях самого автора повісти, тимчасом як факти говорять що иньшого. Сенкевич не завдав собі труда пізнати ближче українську суспільність XVII ст., тому повість аж кишить від фальшів і нїсєвітниць, нєльоґічностей і суперечностей; Антонович виказує цілу їх низку. В кінці показано неададне уживання для артистичних цілей місцевого кольориту, спеціяльно що до мови і т. ин.

Одним словом, отся стаття Антоновича писана з незвичайною тонкістю гадки, гумором та грацією, а при тім глибоко наукова, повна чистого, вселюдського, гуманного чуття — се перлина в історії нашої критики, що робить честь не самому тільки її авторови...

До кращих пьєвітів нашої критичної літератури належить також обговореннє „Сводної лѣтописи“ звїсного о. А. Петрушевича —

¹⁾ Польско-русскія соотношенія XVII в. въ современной польской призмѣ. (К. С., 1885, V, 44—78); по українськи вийшла стаття 1904 р. (Л. Н. Бібліотека, ч. 86).

прегарна й справді наукова оцінка „великого галицько-руського ученого“.¹⁾ З інших згадуємо ще дуже основну критику (офіційну) на працю Буциньського про Богдана Хмельницького²⁾, та найновішу оцінку *Historyi ruchów hajdamackich* Ф. Р. Гавронського³⁾ й ин.

В кінці писав Антонович на історично-літературні теми. Сюди належить його відчит (1881 р.) у київськiм Історичнiм Товариствi про Шевченкові твори історичного змісту⁴⁾, з такою основною гадкою, що хоч у Шевченка стрічаємо багато фактичних помилок (задля недостаточности матеріялу), то за те вірно відгаданий характер історичних епох, спеціально дух Запорожя, а найліпше трагічна гайдамаччина. Погляди автора можуть давати причину до деяких сумнівів, тому жаль, що того реферату не знаємо в цілості, а тільки короткий його зміст, а в ньому схарактеризовані головні погляди Шевченка на українсько-польські відносини, про українсько-московські-ж нема нічого.

Отсе перед нами перегляд фактичного результату довголітньої наукової праці В. Антоновича на полі української історії. Як в археологічних студіях, так і тут він не виходив поза рамки історичного життя України, і сю діяльність його треба назвати дуже плодотворною як на нормальні обставини. Правда, в порівнянні до реєстру праці М. Костомарова, уся сума, яку дав Антонович, виходить цілком середною, та се був би вислід формального порівняння, — методично-наукове порівняння ставить оба добутки цілком інакше побіч себе. Уся наукова праця нашого історика розкладається формально на 40 літ, в дійсности не більше ніж 35, бо розвідки оголошені в рр. 1897—1902, були переважно приготовані давнійше. В останніх роках діяльність його, видимо, ослабла, одночасно з упадком фізичних сил. Все таки можемо надіятися, що шановному історикови стане ще стільки сил (від серця йому того бажаємо), щоб перевести хоч би ревізію деяких давнійших праць і подбати про гуртове їх видання.

¹⁾ Київ. Старина, 1888, VI, 47—52; виїмки з неї подав д. Франко у Л. Н. Вістнику, т. XIII, ст. 180—5.

²⁾ К. С., 1883.

³⁾ Чтенія, XIV, 1900.

⁴⁾ О воспроизведеніи исторических событій въ поэзійи Шевченка (Труды, 1881, № 8; Чтенія, II, (1888), 145—9; по українськи в львівській Правді, 889). До речі сказати, що д. М. Комаров у своїй бібліографії про Шевченка говорить про дві статі Антоновича (Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ XIV, 223 і 355), тимчасом се одна й та сама.

VIII.

Доходимо до кінця. Зведім у гурт результати, а матимемо ось який загальний висновок: В. Антонович працював 40 літ пильно над історичною минувшиною українського народу, дуже маленько виступаючи поза етнографічну територію його. Перша половина його діяльності призначена головню дослідям історичних фактів і прояв, у другій переважає що раз більше інтерес до передісторичних часів — археології. З історичних часів одними періодами і сторонами суспільного життя він цікавився більше і давав про них більші здобутки, иньшими менше, деякі полишав цілком на боці; найбільше зупинявся він на польсько-українських відносинах XVI—XVIII ст., спеціально у XVIII ст., менше над литовсько-українським періодом, ще менше на княжих часах, а вже майже цілком не зупинявся на московсько-українських відносинах. Тільки мало дотикав минушини західніх українських земель, як Підляша, Холмщини, Галичини, цілком поминув Угорську Русь, натомість багато присвячено труду центральним землям: Волині, Поділля, Київщині; східні не більше досліджував як західні. Такі то обмеження в дослідях нашого історика, що до часу й місця, а до них прилучається ще одно обмеження — що до матерії. Певну односторонність бачимо і в самім доборі предмету. Як сказано вже висше, Антонович виминає індивідуальні й чисто-політичні теми, натомість увагу його притягають масові суспільні явища, де поодинокі одиниці або цілком никнуть або стають у тіни масових змагань, інтересів, симпатій і т. ин. Подібні обмеження мають різні причини. Звісно, у кожного історика єсть часи і прояви, що не однаково притягають його; залежить то від його психіки, ідейного світогляду і т. ин. причин, що їх трудно досліджувати. Попри суб'єктивні мотиви були тут певно й иньші. Як відомо, головна частина історичних дослідів Антоновича звязана була з діяльністю Київської Археографічної Комісії, а за тим пішло, що він приладнав до певного степеня свою наукову програму до програми Комісії. А план сеї останньої був закоровий, та й пізнійше перемінюваний відповідно до сучасного стану української історіографії; київські історики бажали заповнити найважйїші недовстачі української історичної науки. З уваги на більші або менші результати у дослідях над політичною історією України давнйїших істориків (головню Костомарова) виробився у них нахил до соціальних і культурних проблемів. В кінці не треба забувати й ще

одного. У другій половині XIX ст. проявився в історичній науці новий напрям, т. ск. соціяльний, під впливом і теоретичним підкладом позитивістичного напрямку у філософії. Правда, Антоновича годі назвати типовим репрезентантом позитивізму в історичній науці, все таки прикмети цього напрямку видно в його розвідках, отже можна йому признати вплив і на сам вибір тем для наукового оброблення. Згадані обмеження що до часу, місця й предмету були в кінці причиною, що Антонович після 40-літньої плідної наукової діяльності не то не обдарував нас науковим підручником цілої історії України-Руси, але навіть не обробив одноцільно ані одного її періоду. Обертаючи ся у згаданих рамах він навіть не міг того зробити. Отже не дивно, що маємо від нього тільки коротенький популярний нарис української історії від половини XVI ст. Наслідок того такий, що Антонович більше відомий історикам-спеціалістам, а мало широкій суспільності (коли не будемо числити відомостей про нього у української молодіжї в Австрії, набраних у школі — дуже скупеньких). Инакше стало ся з Костомаровом; хоч із наукового погляду він не дорівнює Антоновичеві, все таки численними і просторими своїми працями, оснований майже виключно на політичних темах, злученими у зв'язь між собою, здобув собі голосніше ім'я як історик. Антонович, хоч сам не звів більшої одноцільної наукової будівлі, все таки багато зробив для улекшення того завдання иншими.

Обговорюючи головні праці Антоновича зазначував я звичайно наукову стійність поодиноких творів. Се означення треба розуміти як обмежене нинішними вимогами науки. Звісно, розвідки сї у моменті появи своїї стояли звичайно на висоті науки, але з часом, разом із зростом дослідів, деякі з них, переважно в деяких своїх частинах, почали втрачати свою наукову силу. Сьогодні розвідки Антоновича можна поділити на три категорії: такі, що й доси лишають ся останнім словом науки; такі, що перестаріли в деяких своїх частинах, задержуючи повну вартість в инших частинах; в кінці такі, що сьогодні служать тільки історичними документами, а наукова вартість їх остала супроти новіших дослідів по заду.

Наукове значіння кожного історичного досліджу лежить передовсім у його фактичній матеріалі, а дальше в методі оброблення. Буває часто, і то найчастіше, що звичайні історичні розвідки визначають ся тільки одною з тих прикмет, натомиць нещоденні бу-

вають праці, де одна і друга сторона наукового завдання не залишає нічого до бажання. В нашій історіографії, з огляду на малий розмір її дотеперішній розвій, цінують ся головню ті праці, що приносять новий багатий фактичний матеріал, та згодом виступають на перед, а ще більше виступати-муть методичні домагання. Розглядаючи з того боку досліді Антоновича, мусимо признати, що більшість його праць визначаєть ся багатством фактичного матеріалу, невідомого з иньших дослідів; а нераз праця вповняє цілком його. Тут основи наукової тривкості. Та в иньшій частині розвідок фактичний матеріал або усуваєть ся на другий план, або й цілком полишений на боці. Стійність собі категорії дослідів лежить у їх методі. Розумієть ся, що се ще не вначить, буцим то праці першої категорії були методично хибні; противно, найкращі методичні результати здобув Антонович як раз побіч виявлення багатства матеріалу. Тому єсть між ними візрцеві наукові твори (прим. монографія про селянство, гайдамаччину й ин.).

Як загально відомо, наукова метода в історичних дослідях зводить ся до троякого завдання: зібрання жерел, критики їх та концепції предмету; се останнє виражаєть ся знов у кількох напрямках як: інтерпретація, комбінація, репродукція, розумінне загальних чинників, філософія історії і т. ин. Оглядаючи науковий доробок Антоновича з погляду на методу прийдесть ся зазначити деякі характерні прикмети сього історика.

Що дотичить жерельної основи Антоновичевих праць, важне тут те, що мало не всі вони оперті в значній мірі на матеріалі, зібранім самим автором, звичайно опублікованім одночасно зі студією. Тільки нарис історії великого князівства литовського та деякі поменші праці, як нарис про Київ, статя про Гонтю, біографії гетьманів і т. ин. основані майже цілком на давню знаних жерелах. Ще одну прикмету мають жерела Антоновичевих розвідок: їх характер переважно актовий, а подекуди навіть виключно. Автор займав ся видаваннем і студіюваннем також жерел иньшого рода, головню мемуарів і записок, але дуже не багато будував на них. Навіть видаванне їх, як у своїм місці зазначено, не відповідає всім домаганням науки, натомісь у збірниках актів мав він усе на оці наукові вимоги. Отся перевага актового матеріалу дає Антоновичевим розвідкам певну односторонність, хоч для деяких часів і деяких сторін нашої історії иньшого матеріалу часом і не буває, і ті головню обробляв наш істо-

рик. Та не треба забувати, що актовий матеріал, то одна з найпевніших категорій серед історичних свідочств. У Антоновича бачимо ще й иньшу з тим звязану односторонність, що виходить навіть поза жерельні підстави — обіймає навіть бібліографічну сторону даного наукового питання. Він майже ніколи не дотикає т. зв. літератури свого предмету, не ставить ся в ніяке становище супроти дотеперішніх дослідів на тому самому полі, ледви де-не-де подасть якусь критичну замітку. Деякий виїмок творить монографія про Литву, але й її дуже далеко до повноти в тім напрямі. З огляду на те розвідки Антоновича виходять немов би ізольовані і тільки люди фахово познайомлені з даним науковим предметом можуть означити, яке місце визначити його розвідкам у розвитку української історіографії. Правда, дуже мала обробленість деяких партій нашої історії (або й повне запустіння деяких із них) позволяла не раз ставати на подібнім виключнім становищі, одначе воно на все оправдане, тому при певних розвідках може воно бути предметом оправданого закиду. Буває деяка нераціональність також у противну сторону. Часом подибуємо уживання чужих розвідок у формі жерел, та се стрічаєть ся звичайно тільки в загальних, не так дуже строго наукових нарисах.

До сієї частини історичної наукової методи належить і використування т. зв. помічних наук в історії (фіольологія, палеографія, нумізматики, географія й багато иньших). В Антоновичових розвідках про історичні часи стоять вони переважно на боці, бо сам характер розвідок дозволяє на се, натомість в археологічних студіях деякі з них належать до кардинальних наукових способів (антропольогія, хронольогія, нумізматики і т. ин.).

Друге завдання наукової методи лежить у критиці жерел, їх аналізі й оцінці. Спеціальних дослідів у тому напрямі Антонович не робив, хіба що сюди почислимо вступні пояснення та критичні замітки при видаваних ним літописях, мемуарах, піснях. Що більше, навіть при переважній частині його монографій не бачимо навіть *ad hoc* обмежених критичних студій. Головна причина певно в тому, що Антонович уживає передівсім актового матеріалу, який найменше з усіх родів жерел вимагає попереднього критичного оброблення, бо належить уже своїм характером до найпевніших (акти самі себе багато контролюють). Критичної аналізи вимагають передівсім літописні й иньші анальогічні жерела, а на таких, як відомо наш історик будував не багато. Тому то

найповніший, а разом із тим найліпший примір критичних здібностей автора дає нам його монографія про Литву, оперта, як відомо, виключно на літописних жерелах. В тім напрямі показав автор багато бистроти, зручності, навіть інтуїційної здібности, все таки слідно подекуди за малу ґрунтовність, ухоплювання першої гадки, висновки, що при глибшій аналізі показують ся поверховними. Кілька критичних екскурзій в тій монографії дають гарне свідомство авторови, все таки з огляду на загальну суму його дослідів треба прихилити ся до такої думки, що ся критична частина досліду не була т. ск. в характері Антоновича як історика. Звідти походить, що він мав завсїди багато довіря до всякого рода літописей, спеціально козацькі літописи мали у ньому дуже лагідного суддю; між иньшими він признає багато наукової вартости так сильно апокріфічному жерелу, як Величкова літопись. Ся здержаність у критичнім напрямі довела в кінці й до того, що Антоновичеві розвідки обставлені дуже незначним „апаратом“; замітки, нотки, екскурзи, полемічні і критичні додатки, що звичайно практикують ся широко в історичній науці, зведені у нього до найконечніших вказівок жерел, що иноді спричиняє неясність і непевність у читача. Найбагатша в тому напрямі монографія про Литву, але часом цілком не буває таких додатків. Що правда, ся хіба стрінесть ся й у найповажніших учених.

За те найсильніша сторона таланту його показала ся при виконуванню третього методичного завдання — розуміння й концепції даного історичного процесу або явища. Що до того бачимо в Антоновичу не аби якого майстра, який в тім напрямі перевисив усіх своїх попередників (українських), а й поміж пізнійшими стоїть він серед перших... Докладний розбір сеї сторони праць Антоновича завів би нас далеко, тому вкажу тільки деякі характеристичні прикмети.

Про ті частини концепційного творення, що їх зовемо інтерпретацією поодиноких жерельних відомостей та вмілістю комбінування окремих фактів, можна говорити не багато у Антоновича. В його розвідках, у переважній більшості, вони переважно укривають ся перед читачами, відбувши ся, щоб так сказати, поза кулісами, в часі приготування розвідки; натомість бачимо звичайну тенденцію, виступати перед читача з самою тільки репродукцією предмету, не виявляючи усього попереднього процесу й ходу досліду, подібно як і критичної аналізи. Звідси

то походить постійне змагання звести дослід до найпростішої форми, що так скажу, до математичної чи хемічної формули. Іншими словами буде: аналітична частина дослідів Антоновича переважно закрита, натомість синтетична сторона висуває ся на перший план, кладеть ся во главу угла розвідки. Такі відносини між аналізою й синтезом служать головною причиною, що розвідки Антоновича такі ясні, прозорі, заокруглені аж плястичні, викінчені як би геометричні фігури. Та ті прикмети, хоч і як самі собою гарні, ще більше причиняють ся до надання розвідкам зазначеного висше характеру якогось ізольовання, що творить із них продукти до певного ступня белетристичні. З того боку беручи, Антонович дуже близький до французьких істориків (Tierry, Taine й ин.), а знов так само далекий від німецьких. Він не водить читача по всіх крутих дорогах досліджуючої думки, а дає йому вже готовий результат, що виходить через те як щось цілком об'єктивне, хоч не раз не два збудований він на чисто суб'єктивних поглядах. Такий характер ученого має одну небезпечну сторону. Наукові твори з перевагою синтези можуть мати дуже велику вартість, можуть не раз творити епоху, ставати пунктом переїни напряду в дослідях і т. ин., тільки що автор їх мусить мати перед собою цілу громаду дослідників-спеціалістів, жерела мусять бути незвичайно багаті, доступні й критично оброблені — тоді як архітект творить він будівлю, маючи готовий, оброблений увесь матеріал. Коли-ж сей архітект сам мусить і камінне лупати і цеглу палити і цемент приготувляти, тоді будівля мало коли може вийти вірною закрое-ному плану, коли не має бути мініатурою. Той принцип виявляєть ся не раз у Антоновича. Що деякі його розвідки, або в цілости, або в частинах, стратили сьогодні багато наукової вартости, що не один його принципіальний погляд, або деяка філософічна ідея зійшли до значіння хиба історичного документу — винна тому як раз та обставина, що Антоновичови приходило ся не раз першому рубати дорогу. Спеціальні синтетичні його здібности повинні були довести його до того, щоб охоплювати широкі історичні горизонти, щоб давати широкі огляди історичного процесу усього національного життя, щоб сотворити одноцільний образ історичної минувшини України, а тимчасом він обертаєть ся безустанку в усяких обмеженнях і що до часу і що до місця, аж у кінці стає археологом-систематиком... В інших обставинах Антонович міг бути істориком європейської слави.

Остання зазначена частина наукової методи в історичних дослідках стає тільки тоді можливою й дає бажаний органічний результат, коли при обробленню того завдання маємо докладне розуміння певних загальних факторів і мотивів історичного процесу; без того матимемо тільки купу слабо з собою пов'язаних фактів, а до органічної історії ще далеко. Розуміється, в тім напрямі тяжко мати об'єктивно тривкі, для всіх однакові вказівки. Тут багато суб'єктивності, хоч і як енергійно деякі учені глядали і глядають „історичних законів“. Не входячи у спірні питання, пригадуємо, що загально відмежують фізичні, психологічні і культурні чинники в історії. Що до Антоновича, то про фізичні фактори він майже не говорить у своїх розвідках¹⁾, хоч вони в українській історії мають важне значіння (антропо-географія); за те психічні мотиви респектує він широко, не так індивідуальні, як соціальні. Вже вище зазначувалося нераз, що у нашого історика єсть нахил до студіювання соціальних форм і соціальних процесів; при тім він завжди старається підхопити головні психологічні мотиви даної соціальної громади. В тому напрямі, як відомо, розвинула ся в останніх часах окрема галузь науки філософічного характеру, т. зв. національна і соціальна психологія (Völker- und Socialpsychologie). Антонович не робив спеціальних дослідів на тому полі, хоч дуже часто користується відповідними ідеями, добутими в часті емпіричним, в часті раціоналістичним способом. Та при тім треба відмежити розвідки від загальних нарисів і характеристик. Коли в перших бачимо переважно бистре і зручне орієнтування у психічних мотивах, основане на фактах, а спеціально вірне відділювання причин індивідуальних від загальних, то в других бере верх догматичність і апіорність.

З психічними мотивами лучить ся питання про значіння індивідуальностей в історії, яким одні признають велику роль, інші мінімальну, або й жадну. Наш історик не говорив про се теоретично ніде, за те в творах становище його пробивається ясно. Отже в давнійших розвідках панує виключно т. зв. соціалістичний погляд, у пізнійших видно иноді деякий зворот до індивідуалістичного погляду (монографія про Литву, нариси про

¹⁾ Хіба слаба проба означення українського фізичного типа у „Правді“ 1888 р.

Київ), хоч і першого автор не позбув ся. В загальних філософічних оглядах, писаних навіть в останніх часах, перший погляд па-нує таки виключно (характеристика Хмельницького).

В кінці культурні фактори, в широкім розумінню усеї суми соціальної кооперації народа, признані Антоновичом як дуже важні. Сюди належить релігія, політичні ідеї, громадянський світогляд, етичні ідеали. В характері відносин між польською й українською народністю бачить він боротьбу двох окремих культурних типів, хоч не бачимо проби докладнішої дефініції їх.

Усі названі висше загальні мотиви що до свогою ества, форма та взаїмних відносин означають ся окремою галузею історичної науки т. зв. філософією історії. Антонович, подібно як переважна частина дійсних істориків, не займав ся її теоретичними проблемами й ясно не формулював її прикладаючи до української історії. Все таки стрічаємо в його розвідках і статях доволі філософічних елементів, чи то в формі певних апіорних провідних гадок, чи синтетичних висновків. Тож, хоч годі говорити про Антоновичову філософію української історії, треба зазначити його філософічні погляди на історію України, бо вони можуть бути зведені разом.

Як відомо, філософія історії має вже свою доволі широку, історію; в самому XIX ст. появило ся кілька теоретичних напрямів її, як позитивістичний О. Конта (Auguste Comte), психофізичний чи культурно-історичний (К. Лямпрехт), дарвіністично-матеріалістичний (Маркс-Енгельс), синкретичний (теоретик його Г. Лютце — Lotze) й ин. Антонович одначе не може бути названий типовим репрезентантом ніякого з тих напрямів, хоч таки найбільше прикмет, як уже в горі зазначено, подибуємо у нього з позитивізму, що був у 60-их і 70-их роках сильно розповсюджений. Та більше правдоподібно, що позитивістичні тенденції нашого історика мають своє жерело не в рецепції напряму, сформульованого Контом, а в попередниках того філософа, головню маркіза Кондорсе (Condorcet), що ще в самому кінці XVIII ст. проголосив історикам зворот від „історії деяких людей“ до „маси родин, що в дійсности творить рід людський“ і разом із тим увів в історичну науку новий напрям, званий колективістичним або соціалістично-природописним, якому піддавав ся теж Сен-Сімон (Saint-Simon), а в кінці Конт сформулював із того свій соціологічний позитивізм. Наш автор, як первісний лікар-природник, міг бути в загалі прихильний та

кому напрямови. В ній треба видіти теж одлу з причин нахилу Антоновича до колективних соціальних тем; натомість природописна сторона напряду займала його менше. Догадка, що головні історично-філософічні погляди нашого історика треба звести до ідей, вироблених у першій половині XIX ст., стає певнішою ще й тому, що в його розвідках і нарисах признано багато ролі етичним мотивам в історії, голошеним Гердером, Геглем, Фіхте й ин. та признаваним теж згаданими письменниками Кондорсе і Сен-Сімоном, а рішучо відкиданими Контом і його наступниками, хоч у новіших часах знов привертають їх до значіння. Що більше, жерела ідейного світогляду Антоновича можна відсунути ще дальше назад, аж до пановання іраціоналізму XVIII ст., бодай політично суспільні його погляди пригадують сильно ще Ж. Ж. Русо. Всі оті ідейні впливи ділали або безпосередно або посередно через поступово-революційні течії російської суспільности першої половини і середини XIX ст., яким піддав ся і Шевченко.

Та, як звичайно буває поміж фаховими істориками, Антонович із філософічно-історичного погляду має свою індивідуальну закраску. Окремим, власним типом годі його назвати, бо в його творах маємо рішучо за мало матеріалу для повної характеристики в тім напрямі, а се тому, що се тільки окремі більше або менше обмежені монографії; пнакше можливо у істориків, що обіймають ширші історичні горизонти, обробляють якусь історичну цілість. Все таки можна визначити у Антоновича деякі, хоч уривані принципіальні погляди, на різні прояви історичного життя: політичні, соціальні, культурні і національні; з ними тісно вжеть ся вироблена у автора міра історичних вартостей (Wertmassstab) незвичайно важна в історичних дослідях.

Вже попередю зазначено, що Антонович досить нерадо займав ся політичними питаннями в українській історії, хіба стілько, що потрібно до зрозуміння певних суспільних і культурних прояв; а вже без сумніву найменше інтересував ся державно-політичними питаннями. Держава й державні інституції у нього щось другорядне, майже як конечне зло. Навіть праця про початок литовської держави не перечить тій тенденції; як у своїм місці зазначено, око дослідувача вибігало поза державну будову, стараючи ся доглянути хід великого процесу сполучування двох плеємних і культурно-національних типів; таї поведенне литовської держави при помочи руських сил могло, на думку автора (історично

не цілком певну) єдино вратувати литовські племена від смертельного ворога — Німців.

Як із одного боку автор спускає з ока політичні процеси, так із другого прихильєть ся часом до иньшої крайности — признавати деяким індивідуальним політичним фактам не в міру великий вплив на історичний розвиток (прим. Люблинська унія). В одній із загальних статей висловив ся Антонович про суспільне значінне держави ось як: „Очевидно, держава представляє одну з висших форм людського устрою, й ідея держави тим дорожша для кожного розвигото чоловіка, чим більше сьвідомо відносить ся він до неї; ми привикли бачити в сучасних нам європейських державах устрої, що запевняють і матеріальну безпечність та добробут громад і задовольють їх висші моральні потреби: свободу совісти, можливість умового розвою і ин. Ми привикли дивити ся на державну власть, як на вираз можливої в даній суспільности суми справедливости і безпристрасности в відношеню до всіх своїх підданих, без ріжниці їх суспільного уґрупованя, національного типу, особистого положеня в суспільности.“¹⁾ Отже виходить, що державна організація, сама собою, проява доволі байдужна, тому то не вагаєть ся автор отсей погляд генералізувати на цілий український нарід. В ювілейнім році Хмельниччини (1898) скристалізував Антонович сей сьвітогляд лещо докладнійше.²⁾ Він ставить просто питання: чому Хмельницький, маючи такі великі сили, не подумав про заснованне окремої держави? — і дає на се таку відповідь: Самостійна держава не була в характері й натурі українського народа; він не мав проте й потрібної здібности й можности заснувати свою державу; в тім лежить причина, що немогі проби деяких проводирів у сьому напрямі не вдали ся, розбиваючи ся на байдужности або й протесті народньої маси; „український народ був завсїди готовий прилучити ся до готової держави, щиро піддаючи ся її власти, підтримуючи й цїнуючи її авторітет, та при тім міцно держав ся основних прикмет свого громадського житя — своєї автономії...“ З тих поглядів і ще иньших міркувань виходить, що українському народови не дуже було й потрібно обезпечати себе державою. Годі

¹⁾ Польсько-українські відносини, ст. 12—13.

²⁾ З початком того року читав він у Київськїм Історичнїм Товаристві „характеристику діяльности Богдана Хмельницького“, якої головний зміст був надрукований у Чтенїях того-ж Товариства т. XIII, 1889, ст. 100—104).

втім не побачити яркої внутрішньої суперечності. Зрозумілий такий погляд, що державна організація сама собою у власнім принципі єсть явищем небажаним і шкідним, та в ідеалах будущини можна її вичеркати; але годі таки не видіти величезного значіння державних організацій в історії та не признати їм релятивної вартості. Як можливо задержати „основні прикмети свого громадського життя“ в чужій державі оснований на інших принципах — се правдива загадка... Без сумніву, найбільше історичне нещастє України — то ті „готові“ чужі держави.

Такий принципіальний погляд на українську історію, який можна назвати не так антидержавним, як радше бездержавним — докладнійше в загальні не висловлений¹⁾ — має все таки малий контраст у творах самого Антоновича. У другому нарисі про Київ слідно навіть певну симпатію для заходів Володимира В. коло організації держави, а в її упадку автор бачить історичне нещастє, дарма, що лише з її розбитєм могли витворитись „громадські ідеали“, підношені так часто нашим істориком як проява високо позитивна. В різних розвідках, як про початки козацтва, останки його на Правобережю, гайдамаччину, міщанство і т. ин. раз-у-раз пробиваєть ся симпатія автора для певних окремих форм суспільного життя, а головна їх прикмета має бути в громадянській рівноправності, вічевій управі, виборній старшині і т. ин. Тому то певним пієтизмом прибрані згадки про деякі форми староруського громадського устрою (громада, віче, земля). Антонович хотів навіть виводити з них козацтво. При тому такі суспільні ідеали видить він скрізь в українській історії. Кілька разів висловив він сей погляд цілком рішучо. В одній статі — пробі характеристики трьох національних типів, українського, московського та польського, відмічає він окремі ідеали у всіх трьох народностей, між ними українській признаєть ся: правда, правдивість громадська і рівноправність, коли з сусідів один прихильником принципу авторитету і власти, другий аристократизму і самоволі.²⁾ В купі з тими політично-

¹⁾ Впливу на формування такого погляду трудно шукати в анархістичних теоріях половини XIX ст., радше у передреволюційних письменників XVIII ст., чи там у їх відбитю серед російської суспільності.

²⁾ Три національні типи народні (Правда, 1888, ст. 157—169). Отся стаття (підписано: Низенко), без претенсії до тривкої наукової вартості, мало оперта на науковим матеріалі, тому радше належить до обсягу філософії (Völkerpsychologie), все таки богата інтересними поглядами Антоновича на національні харак-

суспільними ідеалами стоїть і громадська етика, що знає тільки один критерій — справедливість.¹⁾

Подібні погляди стрічаємо і в популярній історичній нарисі про козаччину.²⁾ Антонович хоче підглянути „провідну ідею“ в історичнім життю українського народу і знаходить: „принцип вічовий, принцип широкого демократизму й узнання рівного права політичного задля кожної одиниці суспільства“. Розуміється, Українці не знайшли спростоги, живучи побіч сусідів з иньшими провідними ідеями (Москалів і Поляків — як висше), зреалізувати свою ідею і „довелося їм інстинктивно лишень до неї простувати: в давнину за часів княжих устроєм вічовим, громадським та виборно-церковним; перегадом — устроєм судовим у так званих судах копних³⁾; нарешті-ж отся провідна ідея вельми релефно визначила ся в козаччині, а ще виразнійш, із погляду запровадження і зреалізованя її в житю — в Січі Запорожській“.⁴⁾ Автор завдавав собі теж питання, чому українському народови не довелося обезпечити суспільного житя на основі сього ідеалу. Відповідь знайшов він не в географічних та політичних умовах історичного житя, а в самім таки народі: „Щоби принцип демократизму набрав ся переважної сили і потужности, треба, щоб маса громад-

тери згаданих трьох народностей. Єсть се подекуди доповнення, подекуди модифікація, а не в однім таки повторення знаної розвідки Костомарова про дві руські народности (Р. Іст. Бібл. II, 1—50). Після поставлення дефініції понятя »нація« переходить автор наперед фізичні типові ріжнїці (на основі скупих антропологічних здобутків), а далі характеризує психологічні окремішности (чужість і реакція), соціальні форми й ідеали, (родина, асоціація, політичне житє), культурні напрями (віра, архітектура, живопись, орнаментика, танці, література, наука, публіцистика), в кінці етичні понятя. ¹⁾ Тамже, ст. 169.

²⁾ Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1897, стор. 159. Повстали вони з викладів, чи то університетських, чи то приватних, виданих одним із його учеників. З тої то причини не обговорено їх висше. Все таки основні погляди, висловлені у Бесідах, належать ся без усякого сумніву Антоновичеві. На вступі повторено ті історично-філософські погляди, які стрічали ми у висше згаданій статі (що до політично-суспільних ідеалів). Сам нарис обіймає українську історію від генези козацтва аж до XIX ст., містить досить похибок (не знати, кому їх приписати); про деякі погляди говорив проф. Грушевський (Записки, XXII, Примітки до історії козаччини).

³⁾ Копні суди, останки давніх вічових зборів для судових справ, переходили ся в деяких українських сторонах аж до XVIII ст. (Див. М. Грушевський, Історія України-Руси, V, ст. 360—361).

⁴⁾ Бесіди, стор. 4—5.

ська досягла до високого ступня культурного розвитку та щиро переконала ся в правдивості ідеї; треба ще й з поміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї.. Трагічна розвязка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцного дисциплінування себе; бо ті, що ставали на чолі його та брали ся піклувати ся над народньою долею, мали в собі дуже недостаточний запас культури¹⁾ В отсих інтересних філософічно-історичних міркуваннях нема достаточної аргументації, тож не видно в них, в якій формі мала-б бути зреалізована „провідна ідея“ українського народа, та нічого не сказано, в чому причина, що Українці не дійшли до „достаточного запасу культури“, а се незвичайно важне і без відповіді на се питання маємо тут діло з самим тільки апіорним розумованням, яким годі пояснити довговікові історичні еволюції, хіба певні обмежені історичні прояви! До того додати треба, що сі етично-культурні норми для мірвання історичної минавшини не то що мало спрецизовані Антоновичем, але й не цілком годять ся між собою. Прим. у згаданій характеристиці Хмельницького схиляєть ся він признати сього історичного діяча вірною синтезою провідних ідей народніх мас; він зумів правити такими величезними масами тільки тому, що переймив два головні народні ідеали: рівноправність усіх горожан і повна воля для умового й духового розвитку; а як що ті народні стремління не здобули конкретної форми, в тім вина не самого Хмельницького, а малого розвитку народніх мас та їх провідників. Та дещо инакшою виходить роля Хмельницького, визначена у „Бесідах“. Говорячи про некорисні результати Хмельнищини, пише він: „Се показує, що культура народу стояла тоді дуже низько, що народ був не готовий до політичного життя; він не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли народ ішов проти Поляків, то тільки інстинктивно, як проти своїх гнобителів, бачучи, що йому дуже погано живеть ся під їх кормигою. Треба знати, що поставити замість поганого, треба принципів, які народ мусить виставляти в своїй боротьбі. Той, хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу“.²⁾ Так само в деякій суперечности до визначених „провідних ідей“ стоїть отся характеристика другої половини XVII столітя: „Руїна“ залежить дуже помітно від ма-

¹⁾ Бесіди, стор. 5—7.

²⁾ Бесіди, 80.

лого розвою народу: у нього було доволі енергії, але не було ідеалів. Скинувши те, що було для нього погане, царід не знає, як збудувати собі те, що для нього потрібне, не вмє навіть висловити, чого власне він бажає. У нього де-не-де просвічують ся иноді інстинкти, але зовсім бракує ясного ідеалу¹⁾

Суперечности тільки легкі, все-ж таки суперечности; походять вони із зазначеного вище роздроблення автора у спеціальних студіях і неоднаково глибокого досліджування цілоти української історії. Загалом же беручи, принципіальні погляди нашого історика на хід минувшини полишали ся в основі завсїди ті самі за всі 40 літ наукової діяльности. Доказ того маємо не тільки в порівнанню праць, писаних на початку і при кінці того часу, але і в одиницях мабуть (бодай друкованих) поетичних творі, що появил ся ще 1863 р. В поезії п. з. З колишнього²⁾ дав він поетичну характеристику двох типових прояв українського історичного життя: козаччини і гайдамаччини.

У синіх жупанах, у шапках високих,
і силою й видом могучі,
на баских бахматах, спряженими рядами,
в одежі і зброї блискучій
стає перед оком вельможне лицарство...

Широкою волю, блискучую славу
вони колись добували;
за волю, за славу, за милу родину
вони буйні голови клали;
і волю безмежню і славу без краю
вони добули головами..

І жарне пустили кривавий добуток —
не хтіли ділити ся з братами
І згинула, щезла лицарська родина,
пішла ворогам на поталу,
і горде лицарство своїми-ж руками
собі-ж таки яму придбало...

В сій характеристиці козацтва, в початковім образі залежній від поглядів у першій розвідці про початки козаччини, бачимо принципіальний погляд Антоновича, висказуваний у різних часах, погляд, якому годі відмовити правдивості. Так само й характери-

¹⁾ Бєсїди, 96.

²⁾ Мета, 1863, № 3, ст. 179—181; підписано: В. Маринчук. Поезія із літературного боку цілком не безвартна.

стика гайдамаків, висловлена в сій поезії, полишилась на завсіді у автора :

Встають вовки-сіроманці,
залізні люде старини,
твої остатні, Україно,
та найвірнійші снп!

В свитинах драних, без шапок,
голодні, бідні, почорнілі,
кровю із ран своїх политі,
димом пожежі обгорілі.

На вашім тілі — вашої кровю
пани, уряди записали
за лиху долю, люту кару
та з тим і спати вас поклали.

І пам'ять вашу проклинали,
прокляття у книжки вписали;
про серце, долю, про життя,
вони у вас і не считали...

З тих та иньших подібних поглядів можна висувати найважівші провідні нитки Антоновича, що біжуть по всіх його розвідках і служать критеріями історичних оцінок, а се: федералізм у політичних справах, демократизм посунений до повної волі одиниці і громади, безоглядна рівність, можливість всестороннього розвитку, виключне право розпоряджати собою, етичний та культурний ідеалізм і т. ин.

Ще кілька слів про національну ідею в творах Антоновича. Два рази пробував він дати національний тип українського народу, але робив се тільки в загальних нарисах, писаних виключно для Українців, вказуючи при тім на окремішности Українців від сусідніх народностей і політичні суперечности між ними. Хоч у тих нарисах видно дещо ідеалізованія власного національного типу, все таки не полишають вони ніяких сумнівів що до поняття національного індивідуалізму. Та не можна того самого сказати про спеціальні розвідки Антоновича, призначені т. ск. pro foro externo. Правда, польсько-українські відносини не полишають по собі нічого неясного, за те московсько-українські справи рішучо за мало диференційовані, часто полишають ся як би нароком у тіни, а деколи навіть дещо закрашені об'єднителістю.. В загалі бачимо у Антоновича явне роздвоєння у відносинах до національної ідеї; з одного боку приймає тип культурно-етнографічного націоналі-

ста, з другого належить до гурта національно нездекларованих людей, якими були: Костомарів, Куліш, Драгоманів. Розуміється, до найновішого напряму політично-культурної ідеї наш історик не належить.¹⁾

Всі висше наведені прикмети наукової методи, історично-філософічні погляди й ідеї, репрезентовані Антоновичом, походять не тільки від зближення його до наукових і суспільних течій свого часу, головню в першій половині його діяльності, але також від його становища в еволюції української історичної науки. Антонович мав попередників, до певного степеня вчив ся на них, тож цілком природно, що й переймав від них деякі методичні або історично-філософічні погляди. Годі нам тут просліджувати сі впливи детально, для нашої ціли вистане зазначити деякі з них. З усіх українських істориків, старших від Антоновича, найбільший безперечно Костомарів. До 1863 р. був він уже широко звисний з численних своїх праць, що без усякого сумніву були для нашого автора певного рода школою, цілком не безслідною у сформованню наукової індивідуальности його. Хоч і які ріжницї видно поміж обома українськими істориками — найбільше методичні — всеж таки є між ними й подібности, головню у провідних ідеях та деяких принципіальних поглядах. Досить порівняти звисну монографію Костомарова „про дві руські народности“ з нарисом Антоновича про „три національні типи“, щоб знайти доволі спільних основних принципів. У вказуванню типових окремішностей Українців від Москалів прийшлося нашому історикови здебільшого повторити виводи Костомарова, додавши хіба скупі відомости про фізичні ріжницї; натомість аналогічна паралеля з Поляками була вже виключною власністю Антоновича.

З Костомаровом можна сполучити нахил до політичного федералізму в історії²⁾, до ідеалізованія певних форм староруського суспільного життя (громада, віче), погляд на релігійні відносини, а навіть знану неясність у гадках про московсько українські на-

¹⁾ Погляд на понятє і значінне новочасної національної ідеї висказав Антонович найліпше в останній главі Бесід (ст. 156—159). При тім характеристичне певне намагання погодити ся з евентуальною затратою одної з прикмет національного типу — мови, вказуючи на Ірландців. Свідомство деякої зневіри у время люте...

²⁾ Пор. думки Костомарова про федеративні засновини на стародавній Руси (Р. Іст. Бібл. I, 51).

ціональні справи¹⁾. Навіть звісне славянофільство Костомарова, що було головним жерелом його суспільно-політичних ідеалів, діткнуло Антоновича в перших початках його наукової діяльності (розвідка про початки козацтва); пізнійше воно не виступає, хоч деякі з ідейних наслідків того славянофільства полишають ся на даліше у нього. Між історичні погляди, перейняті від Костомарова, треба пожити також думку про початок руської держави (київської): оба історики були противниками норманізму. При тому всьому, як сказано, методичні сторони Антоновичевих дослідів значно відмінні від Костомарова. У сього останнього рішуча перевага описування (дескриптивна метода), глядання т. ск. історичних ефектів, драматизованне оповідання, надмірне довіре до жерел і недостача їх аналізи, перецінюванне індивідуальностей, богата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація і т. ин. Натомісь у Антоновича виступає загальне поглибленне предмету, значно більше критики й аналізи, об'єктивізм, широке розумінне суспільного житя, а передівсім осьвітленне нових сторін і форм історичного процесу. Праці Костомарова мають сьогодня наукову вартість виключно тільки в бацтві матеріялу; натомісь досліди Антоновича певно будуть ще довгий час (бодай деякі) самі про себе позитивними здобутками науки. Одним словом, Антонович представляє в розвитку української історіографії рішучий науковий поступ у порівнянню до Костомарова, а ще більше до иньших попередників²⁾.

З тих иньших попередників треба ще визначити М. Іванішева, що полишив видний слід на науковій діяльності Антоновича. Іванішів, професор політичного права в київськїм університеті (1811 – 1874), головний редактор Археографічної комісії перед Антоновичем, був одним із найвиднійших членів ученої громади в Київї в 50-их і 60-их роках; своєю діяльністю в Археогр. комісії і кількома розвідками³⁾ здобув собі поважне місце в українській

¹⁾ Пор. М. Драгоманів, М. І. Костомарів (Літ.-Наук. Бібл. ч. 9).

²⁾ Антоновичеві прийшло ся раз давати оцінку Костомарова як історика (Київ. Старина, 1885 № 5, XX II—XXX V). Вона вийшла досить загальна: в ній підкркнув критицизм (!) автора «Руїни», що проявив ся у відкиненню старих апокріфічних ідеалізованих поглядів на нашу минувшину; при тім сбороляє його від закиду гіперкритицизму; були, видно, часи, що треба було чистити ся і з такими закидами...

³⁾ Жизнь кн. Курбскаго (1849), Свѣдѣнія о началѣ уніи (1859), Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ Ю. З. Россіи (1861), О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Ю. З. Руси (1863) й гн.

історичній науці. Антонович не тільки виробляв ся на історика під його проводом, але й переймив дещо від нього, головню результати його студії про старинні сільські громади (писаної у славянофільським напрямі), а також дещо з його юридичної манери й методи; наслідком того мабуть був нахил Антоновича пояснити правні сторони історичного суспільного життя (найвиразнійше у розвідках про селянство й міщанство).

При тім усім, хоч годі заперечити впливів попередніх істориків — інакше бути й не могло¹⁾ — таки не можна сказати, що Антонович був переємником якоїсь окремої історичної школи; він творить самостійний тип. Та однаково треба сказати, що він, як не вийшов із ніякої спеціальної школи, так і не сотворив своєї власної. Часто доводило ся чути й читати про Антоновичеву школу й учеників, часом під назвою „київського історичного напрямку“. Тимчасом ці терміни се або анахронізм, або непорозуміння. Анахронізм лежить у назві „київської школи“, що явила ся в польських кругах у 50-их і 60-их роках; а до непорозуміння знов треба звести голоси про спеціальну школу й учеників Антоновича. Звісно, Антонович мав учеників, бо був університетським професором, давав їм науковий провід, під його боком виростало нове покоління істориків, та при тім ніякої школи (в розумінню якогось одноцільного історичного напрямку) не оснував, ані не мав учеників у тім розумінню. Без сумніву, були й є ще поодинокі історики, що переймали більше або менше від свого учителя, деякі навіть не вийшли поза невдалі проби наслідування; та загалом Антонович нікого зі своїх учеників не вважав своїми поглядами, а ученики виростали на більше або менше самостійних учених; можна сказати, що се не було навіть у вдачі Антоновича творити якусь наукову школу. Ціла легенда про неї виросла з того, що Антонович займав ся організовуванням наукової роботи, чи то при Археографічній Комісії, чи як професор університета. Спеціально в ролі професора прислужив ся справді багато до розвитку української історичної науки, вказуючи молодим її кандидатам відповідну дорогу. В російських університетах є звичай, що факультети кожного року оголошують ряд конкурсних тем для старших студентів; Антонович добирив при тім від себе такі теми, що їх

¹⁾ Окрім українських впливів (побіч Іванишева видно Максимовича) можна констатувати деякі сліди польської та французької історичної літератури, ну, та й російської.

щасливе оброблення принесло би значну користь українській історіографії¹⁾; при тім усі його теми стоять в органічній звязи між собою, отже й оброблення їх творять певну наукову цілість. Сей зручний добір конкурсних тем Антоновича дав у результаті цілу низку історичних монографій, розуміється, не однакової вартості, та все поважних праць, а є між ними і знамениті наукові твори²⁾. Ними заповнилися чималі прогалини української історіографії, злобуто багато наукових результатів, головню що до княжих часів, які взагалі найкраще оброблені з усього нашої історії.

Певно, один-другий автор переймив більше або менше методу, манєру й погляди свого професора; можна навіть сказати, що ані один із них не вільний від його деякого впливу, та все таки нема між ними таких характерних спільних прикмет, що оправдували б думку про якусь спеціальну історичну „школу“, хіба що розуміти мемо сей термін у буквальному значінню.

Правду сказавши, „школи“ приносять часто науці більше шкоди як користі. В. Антонович займає і без неї дуже визначне місце в українській історичній науці. Коли б доконче треба визначити се місце докладніше, то ми мусіли б сказати: протягом останніх трьох поколінь має українська суспільність трьох найвизначніших істориків: Миколу

¹⁾ Завважити треба, що Антонович хоч займав становище професора російської історії, обмежав свої виклади головню до історії України (з Білою Руссю і Литвою). Постійно повторялися оті три курси: 1) історія Руси в домонгольським періоді; 2) історія Литви й західної Руси, що переходила звичайно в історію козаччини; 3) жерела тоїж історії. Окрім офіціальних викладів мав він також приватні.

²⁾ Ось важніші з них: П. Голубовського Історія Сѣверской землі до пол. XIV в. (1881), Д. Багалія на ту саму тему (1882), П. Голубовського Печенѣги, Торки и Половцы — історія южнорусских степей IX—XIII ст. (1883), Н. Молчановського Очеркъ исвѣстій о Подольской землі до 1434 г. (1885); М. Андріашева Очеркъ історії Волинской землі до конца XIV в. (1887); М. Грушевського Очеркъ історії Київской землі отъ смерти Ярослава до конца XIV в. (1891), П. Іванова Историческія судьбы Волинской землі до конца XIV ст. (1895), В. Данилевича Очеркъ історії Полоцкой землі до кон. XIV ст. (1896), В. Лякоронского Історія Переяславской землі до пол. XIV ст. (1896), Олександра Грушевського Пинское Полѣсье (1901). Поза сею серією монографій поодинокіх історичних земель з таких конкурсних тем повстали праці: М. Дашкевича Княженіе Володимира Галицкаго (1873), О. Левицького Очеркъ внутренней історії Малороссіи во втор. пол. XVII в. (1876), В. Вовка-Карачевського Борьба Польши съ козачествомъ во втор. пол. XVII і нач. XVIII в. (1898).

Костомарова, Володимира Антоновича і Михайла Грушевського; в тому порядку йде зріст української історичної науки, а одночасно з тим політичне й національно-культурне дозрівання українського народу. Тим отже імя Володимира Антоновича забезпечене раз на все в історії відродження української нації. Бажаємо йому від щирого серця, щоб дожив ще як найсвітліїших здобутків того відродження, до якого здавна тужив, та аж на старости літ довелося йому діждати очевидних ознак кращої будущини для дорогого йому народу, а — при тім щоб обдаровував нас іще даліше здобутками свого таланту.

С. Томашівський.

Примітка: В I розділі статі (ст. 3) подано хибно (за хибним джерелом) р. 1880 зам. 1882, коли А—ич перестав бути гол. редактором Арх. Комісії; тут же (ст. 4) сказано, що з галицьких архівів пізнав А—ич тільки бібл. Осесолінських, а тим часом звісно, що й міський архів був йому знаний; вкінці у перегляді археологічних праць (ст. 12) пропущено реферат (1898) про розкопи В. Хвойки в околиці Тринілля (Чтенія, XIII).

III
И-63382/2пр.

В.

29.500

9773

ДР. С. ТОМАШІВСЬКИЙ.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ.

ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.

(З нагоди ювілею).

29.500

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

У Львові, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.